

ŞƏRQƏ BAXIŞ:

**Ermənistan və Azərbaycan Mərkəzi
Asiya əməkdaşlığından nə öyrənə bilər?**

Şərqə baxış: Ermənistan və Azərbaycan Mərkəzi Asiya əməkdaşlığından nə öyrənmə bilər?

Hesabat | mart 2026

Müəllif: Gülxanım Məmmədova

Bu hesabat Birləşmiş Krallıq Hökumətinin maliyyə dəstəyi ilə hazırlanıb.

Hesabat Barışq Resursları təşkilatı ilə əməkdaşlıq çərçivəsində hazırlanıb.

Qeyd

Bu hesabatda ifadə edilən fikirlər və təhlil yalnız müəllifə məxsusdur və müəllifin üzv olduğu və ya əlaqəli olduğu hər hansı təşkilatın və ya qurumun rəsmi mövqelərini əks etdirmir. Sənəd Ermənistan-Azərbaycan normallaşma prosesinin hər hansı konkret siyasi nəticəsini müdafiə etmir. Məlumatlarla bağlı bütün səhvlərin məsuliyyəti müəllifin öz üzərindədir.

Xülasə

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin siyasi təhlili çox vaxt Qərbin vasitəçiliyi ilə əldə olunmuş razılaşmaların müqayisəsinə söykənir. Halbuki bu nümunələr çox zaman post-sovet regionunun realıqları ilə üst-üstə düşmür. Nəticədə bütün bu nümunələr presedent baxımından zəngin olsa da, kontekstə uyğunluq baxımından zəif qalır.

Bu məqalə isə fərqli bir müqayisə istiqaməti təklif edir: Mərkəzi Asiya son otuz ildə struktur və məzmun baxımından daha faydalı olan əməkdaşlıq təcrübəsi formalaşdırıb. Buna baxmayaraq, bu təcrübə Ermənistan-Azərbaycan normallaşmasına tətbiq olunan analitik çərçivələrdə demək olar ki, nəzərə alınmayıb.

Məqalə hər iki regionda fəaliyyət göstərən ekspert və vətəndaş cəmiyyəti üzvləri ilə aparılmış 12 müsahibəyə əsaslanır. Araşdırma, davamlı etimadsızlıq şəraitində Mərkəzi Asiya dövlətlərinin əməkdaşlıq mexanizmləri inkişaf etdirdiyi dörd sahəni təhlil edir: sərhədlərarası su idarəçiliyi; Qırğızıstan-Tacikistan sərhədinin delimitasiyası; mədəni irs diplomatiyası; və regional nəqliyyat infrastrukturunu. Bütün bu dörd nümunədə ortaq bir məntiq müşahidə olunur: bu əməkdaşlıq ortaq ehtiyaclar ətrafında aparılan sektoral danışıqlar yaranıb.

1. Giriş

Son otuz il ərzində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ətrafında geniş diplomatik təcrübə, akademik tədqiqat və siyasi tövsiyələr formalaşmış. Münaqişənin ən son mərhələsi (2023-cü ilin sentyabrında baş verən hərbi eskalasiyadan başlayaraq, 2025-ci ilin avqustunda Ağ Evdə sülh sazişinin paraflanmasına qədər olan dövr) strateji mənzərəni ciddi şəkildə dəyişib. Hazırda normallaşma prosesi eyni vaxtda bir neçə istiqamətdə irəliləyir. Lakin bu proses ciddi regional qeyri-sabitlik şəraitində baş verir: Ukraynadakı müharibə post-sovet məkanının təhlükəsizlik arxitekturasını yenidən formalaşdırmaqda davam edir, İranla İsrail/ABŞ arasında hərbi qarşıdurma isə Cənubi Qafqazın dərhal cənub qonşuluğuna hərbi əməliyyatları gətirib çıxarıb. Beləliklə, region post-sovet tarixində ilk dəfə olaraq iki böyük silahlı münaqişənin kəsişmə nöqtəsində

yerləşir. Bu münaqişələrin dinamikası həm vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirir, həm də hələ tam aydın olmayan şəkildə sülh axtarışını sürətləndirir.

Otuz il ərzində beynəlxalq vasitəçilərin iştirakı ilə aparılan danışıqlarda Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi tez-tez başqa münaqişələrlə müqayisə olunub. Məsələn, Şimali İrlandiya sülh prosesi hakimiyyətin bölüşdürülməsi və milli-dini kimlik məsələlərinin necə tənzimlənməsi ilə bağlı müzakirələrdə əsas nümunələrdən biri kimi istifadə olunub.

Öz növbəsində, Balkan müharibələri və onlardan sonra həyata keçirilən beynəlxalq idarəçilik əsaslı dövlət quruculuğu layihələri Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsindən sonrakı institusional (yenidən) quruculuq məsələlərinə təsir göstərmiş. İsrail-Fələstin danışıqları isə - hər nə qədər gərgin və getdikcə etibarlılığını itirən bir model olsa da - mərhələli icra yanaşması üçün nümunə kimi istifadə olunub.

Bu müqayisələrin analitik baxımdan dəyəri şübhəsizdir. Lakin onların təkrar-təkrar və çox vaxt kifayət qədər tənqidi yanaşma olmadan istifadəsi analitik “yol asılılığına” bənzər bir vəziyyət formalaşdırıb. Başqa sözlə, eyni vasitəçilik konsepsiyaları və sülh modelləri danışıqlar diskursunda davamlı şəkildə təkrarlanır, lakin bu modellərin digər regionlarda işlək olmasını təmin edən struktur şərtlərin Cənubi Qafqazda həqiqətən mövcud olub-olmadığı sistemli şəkildə sorğulanmır. Nəticədə, bu münaqişə üzərində çalışan siyasətçilərin və analitiklərin müqayisəli baxışı paradoksal olaraq eyni zamanda həm zəngin, həm də kifayət qədər müxtəlif olmayan bir xarakter daşıyır.

Öz növbəsində, bu məqalə fərqli bir yanaşma təklif edir. Mərkəzi Asiya bir çox cəhətdən Cənubi Qafqaza bənzəyir: hər iki region Sovet dövründən qalma institusional mirasa malikdir, erkən sovet milli delimitasiyası nəticəsində yaranmış ərazi münaqişələri mövcuddur, xarici güclərin davamlı təsiri hiss olunur və sərhədlərarası resurslarla bağlı problemlər tam həll olunmayıb. Bu baxımdan, Mərkəzi Asiya təcrübəsi mövcud müzakirələrdə tez-tez istifadə olunan Qərb münaqişə həlli nümunələrindən daha uyğun struktur müqayisə imkanı təqdim edir. Buna baxmayaraq, bu regionun təcrübəsi demək olar ki, tamamilə diqqətdən kənarda qalıb.

Bu istiqamət dəyişikliyi əsaslandırılması ədəbiyyatda yetərinə araşdırılmamış struktur paralellərə əsaslanır. Hər iki region erkən sovet dövründə çəkilmiş, etnik, dil və iqtisadi icmaları bölən sərhədləri miras alıb - bu isə sonradan suveren mənə qazandıqda anklavlar, eksklavlar və mübahisəli ərazilər formalaşdıraraq dövlətlərarası münaqişələrin mənbəyinə çevrilib. Hər iki region 1990-cı və 2000-ci illərdə silahlı qarşıdurmalar¹ yaşayıb, daha sonra isə uzunmüddətli “dondurulmuş” və ya yarı-dondurulmuş gərginlik dövrlərinə daxil olub. Hər ikisi Rusiya, Türkiyə, Çin, İran və Qərb dövlətlərinin üst-üstə düşən təsir sahələrinə çevrilib. Eyni zamanda, hər iki region siyasi iradədən asılı olmayaraq əməkdaşlığa təkan verən sərhədlərarası problemlərlə üz-üzədir.

Bu paralellərə baxmayaraq, hər iki region üzrə formalaşmış akademik və siyasət təhlili sahələri demək olar ki, bir-birindən tam təcrid olunmuş şəkildə inkişaf edib. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair tədqiqatlar nadir hallarda Mərkəzi Asiyada əməkdaşlıq təcrübələrinə istinad edir; Mərkəzi Asiya regionalizmi ilə bağlı araşdırmalar isə Cənubi Qafqaza toxunmağa ehtiyac duymayıb. Nəticədə mövcud və əhəmiyyətli institusional təcrübə ehtiyatı istifadə olunmadan qalır. Bu məqalə həmin boşluğu aradan qaldırmaq istiqamətində bir addım kimi nəzərdə tutulub.

¹ Müəllif qeydi: Cənubi Qafqazla müqayisədə Sovet sonrası Mərkəzi Asiyada silahlı zorakılıq epizodları ümumiyyətlə miqyasca daha məhdud və müddətcə daha qısa olmuş; Ermənistan-Azərbaycan, Gürcüstan-Abxaziya, Gürcüstan-Cənubi Osetiya,

Gürcüstan-Rusiya kimi etno-ərazi rəqabətliklərinin mövcud olduğu Cənubi Qafqazda müşahidə edilən davamlı dövlətlərarası müharibə səviyyəsinə heç vaxt çatmamışdır.

Məsələ Mərkəzi Asiya əməkdaşlıq modellərinin birbaşa Cənubi Qafqaza tətbiq olunması deyil. Hər iki regionun siyasi iqtisadiyyatı, münafişələrin inkişaf trayektoriyası və xarici aktorların rolu bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Mərkəzi Asiyada əməkdaşlıq daha çox resurs qarşılıqlı asılılığı, xüsusilə ortaq çay sistemlərinin istifadəsi və su-enerji münasibətləri ətrafında formalaşmış və bu vəziyyət Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərində birbaşa eyni formada mövcud deyil. Mərkəzi Asiyada əməkdaşlıq təcrübələri daha çox resurs qarşılıqlı asılılığı - xüsusilə ortaq çay sistemləri - ətrafında formalaşmış və bu, Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərində birbaşa analoqa malik deyil.

Burada əsas iddia ondan ibarətdir ki, son otuz il ərzində Mərkəzi Asiyada yaranmış bəzi əməkdaşlıq mexanizmləri birbaşa model kimi deyil, prosedur və institusional dərslər baxımından faydalı ola bilər. Bu dərslərə razılaşmaların mərhələli şəkildə qurulması, texniki əməkdaşlığın mümkün qədər siyasiləşdirilmədən aparılması, müxtəlif sektorlar arasında əlaqələr yaradaraq kompleks razılaşmaların formalaşdırılması və siyasi gərginlik dövrlərində belə əməkdaşlığı davam etdirə bilən peşəkar şəbəkələrin yaradılması daxildir. Ermənistan-Azərbaycan normallaşma prosesində ən çox çatışmayan elementlərdən biri məhz bu cür prosedur bilik və institusional təcrübədir.

Məqalə siyasət hesabatları, akademik ədəbiyyat və institusional sənədlərin təhlili ilə yanaşı, 2026-cı ilin fevral-mart aylarında aparılmış 12 yarı-strukturlaşdırılmış ekspert müsahibəsinə

əsaslanır. Müsahiblər müxtəlif peşə mövqelərini və regional təcrübəni əhatə edəcək şəkildə seçilib. Bütün müsahibələr “Chatham House” qaydası əsasında həyata keçirilib.

2. Mərkəzi Asiyada regional əməkdaşlıq

Mərkəzi Asiyanın müstəqillikdən sonrakı inkişaf trayektoriyası nə regional integrasiya, nə də parçalanma haqqında sadə bir izah modelinə sığır. 1991-ci ildən sonra baş verənləri daha çox *iki tendensiya arasında davamlı hərəkət* kimi təsvir etmək olar: bir tərəfdən dövlətlərin öz suverenliyini möhkəmləndirməsi (mərkəzdənqaçma), digər tərəfdən isə infrastruktur, resurslar və əhalinin əslində heç vaxt beş ayrı dövlət kimi fəaliyyət göstərmək üçün qurulmaması səbəbilə yaranan qarşılıqlı asılılıq (mərkəzə doğru çəkilmə).

Sovet İttifaqının dağılması regionu 1924-1936-cı illərdə aparılan milli-ərazi bölgüsü kampaniyaları zamanı çəkilmiş sərhədlərlə baş-başa qoydu. Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, bu sərhədlər əslində vahid federal sistem daxilində işləmək üçün nəzərdə tutulmuş inzibati vahidlər yaratmaq məqsədi daşıyırdı, halbuki region daxilində sosial, iqtisadi və mədəni əlaqələr bir-biri ilə sıx bağlı qalırdı. Bu siyasətin nəticələri bu gün də hiss olunur.

Bunun ən aydın nümunələrindən biri Fərqa vadiəsidir. Təxminən 15 milyon insanın yaşadığı bu ərazi Özbəkistan, Qırğızıstan və Tacikistan arasında bölünüb və burada anklavlar, eksklavlar və üst-üstə düşən torpaq istifadə iddiaları mövcuddur. 1991-2022-ci illər arasında yalnız Qırğızıstan–Tacikistan sərhədində

150-dən çox münaqişə hadisəsi qeydə alınıb.

Sovet dövründən qalan infrastruktur vəziyyəti daha da çətinləşdirirdi. *Mərkəzi Asiyanın suvarma sistemi* (Sırdərya və Amudərya hövzələrində 8 milyondan çox hektar əkin sahəsini su ilə təmin edən, postsovet məkanında ən böyük suvarma şəbəkəsi) Moskvadan idarə olunan vahid hidroloji sistem kimi qurulmuşdu. *Elektrik enerjisi sistemi* də bütün beş respublikanı birləşdirən vahid şəbəkə idi. *Dəmir yolları* isə əsasən Rusiya istiqamətində çəkilmişdi və Mərkəzi Asiya paytaxtları arasında birbaşa əlaqələr az idi. Bu sistemlərin heç biri suveren dövlətlər arasında işləmək üçün nəzərdə tutulmamışdı.

Müstəqillik sadəcə bu sistemləri kimin idarə etdiyini dəyişmədi. Hər bir ortaq kanal, hər bir elektrik xətti, hər bir dəmir yolu qovşağı potensial siyasi təzyiq, münaqişə və ya böhran nöqtəsinə çevrildi.

1990-cı illər bu sistemin nə qədər kövrək olduğunu göstərdi. Özbəkistan Prezidenti İslam Kərimov dövründə *“suverenliyin maksimumlaşdırılması”* siyasəti yürüdü: Tacikistan və Qırğızistan sərhədlərinin bəzi hissələri minalandı, viza rejimi tətbiq edildi və qaz tədarükü siyasi təzyiq aləti kimi istifadə olundu. Tacikistan isə 1992-1997-ci illərdə vətəndaş müharibəsi ilə məşğul idi və bu, ölkəni uzun müddət regional siyasətdən kənarda qoydu. Türkmənistan *“daimi neytrallıq”* siyasəti ilə regional institutlardan uzaqlaşdı. Qazaxıstan isə regional əməkdaşlıq təşəbbüslərini ən çox dəstəkləyən ölkə idi, lakin digər dövlətlər

Qazaxıstanın regionda lider olmaq istəyindən ehtiyat edirdilər.

Buna baxmayaraq, rəqabətli suverenlik siyasətinin altında əməkdaşlıq müəyyən səviyyədə davam edirdi. Bunun səbəbi siyasi istək deyil, infrastruktur asılılığının çox güclü olması idi.

Məsələn, 1992-ci ildə yaradılmış Dövlətlərarası Su Koordinasiya Komissiyası (ICWC) region ölkələri arasında su bölüşdürülməsi üzrə hər il planlaşdırma aparırdı. Bu qurumun güclü icra mexanizmi yox idi, qərarlar konsensusla qəbul olunurdu və büdcəsi çox kiçik idi. Buna baxmayaraq, bu komissiya 30 ildən çox fasiləsiz fəaliyyət göstərmiş. Postsovet məkanında bu qədər uzunömürlü regional əməkdaşlıq institutu çox azdır. Bu qurumun əsas rolu güclü qərarlar qəbul etmək deyil, ölkələri hər il danışıqlar masasına gətirmək idi.

1993-cü ildə yaradılan Aral dənizini xilas etmə beynəlxalq fondu (IFAS) da oxşar rol oynayırdı. Bu fond vasitəsilə Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı və BMT qurumları regionda layihələri maliyyələşdirirdi və bu da əməkdaşlıq institutlarının fəaliyyətini davam etdirməyə kömək edirdi.

Regionda vəziyyət 2016-cı ildə İslam Kərimovun ölümündən və Şavkat Mirziyoyevin hakimiyyətə gəlməsindən sonra ciddi şəkildə dəyişdi. Qısa müddətdə Özbəkistan Tacikistanla 2001-ci ildən bağlı olan 17 sərhəd keçid məntəqəsini yenidən açdı, Daşkənd-Düşənbə uçuşları bərpa olundu, yollar və dəmir yolları yenidən işləməyə başladı və iki ölkə arasında ticarət sürətlə artdı. Özbəkistanın regiona daha açıq siyasəti

digər ölkələr arasında münasibətlərin yaxşılaşmasına da təsir göstərdi.

Bu 30 illik proses göstərir ki, Mərkəzi Asiyada baş verənlər klassik regional integrasiya nümunəsi deyil. Daha çox **əməkdaşlığın xüsusi bir idarəetmə üsulu** formalaşıb. Bu üsulun dörd əsas xüsusiyyəti var:

1. Tədrisilik (incrementalism) - bütün məsələləri bir paketdə həll etmək əvəzinə, problemlər hissə-hissə həll edilir.
2. Sahələr üzrə ayrılıq (sectoral compartmentalisation) - su, enerji, sərhad, ticarət kimi sahələr ayrı-ayrı müzakirə olunur və bir sahədəki problem digərlərinə mane olmur.
3. Texniki yanaşma (technical framing) - əməkdaşlıq siyasi güzəşt kimi deyil, texniki problem həlli kimi təqdim olunur.
4. Asimmetrik razılaşmaların qəbul edilməsi - bəzi ölkələr daha az fayda əldə etsə belə, razılaşma ümumilikdə hamı üçün daha yaxşıdırsa, qəbul edilir.

Bu xüsusiyyətlər Ermənistan-Azərbaycan normallaşma prosesində ən çox çatışmayan elementlərdir. Cənubi Qafqazda adətən bütün məsələlər bir paketdə müzakirə olunur, texniki əməkdaşlıq siyasi məsələlərə bağlanır və kompromislərin daxili siyasi qiyməti çox yüksək olur.

Mərkəzi Asiya təcrübəsi bu problemləri tam həll etmir. Amma o göstərir ki, alternativ bir yanaşma mövcuddur və bu model postsovet məkanındakı digər

münaqişə və normallaşma prosesləri üçün daha ciddi şəkildə öyrənilməlidir.

3. Mərkəzi Asiyada su diplomatiyası və texniki əməkdaşlıq

3.1 Sırdərya və Amudərya hövzə idarəçiliyi

Mərkəzi Asiyanın hidroloji sistemində dominantlıq edən iki əsas çay sistemi (Tanrı dağlarından Aral dənizinin qalıqlarına qədər 2 212 km uzanan Sırdərya və Pamir dağlarından Qaragum səhrası boyunca 2 540 km axan Amudərya) postsovet dövründə sərhədlərarası resurs idarəçiliyinin ən uzunmüddətli təcrübələrindən birini təşkil edir.

Rəqəmlər bu məsələnin miqyasını aydın göstərir: bu iki çay hövzəsi təxminən 1,55 milyon kvadrat kilometr ərazini əhatə edir, 8 milyondan çox hektar əkin sahəsini suvarma suyu ilə təmin edir və beş ölkədə təxminən 45 milyon insanın dolanışığını birbaşa təmin edir.

Hər iki çay Qırğızıstan və Tacikistanın buzlaqlarla örtülü yüksək dağlıq ərazilərindən başlayır. Bu iki ölkə birlikdə Mərkəzi Asiyanın şirin su ehtiyatlarının təxminən 80 faizinə sahibdir, lakin regionun ÜDM-nin 15 faizindən azını istehsal edir. Çaylar daha sonra Özbəkistan, Qazaxıstan və Türkmənistanın düzənlik ərazilərindən keçir. Bu ölkələrdə Sovet dövründən qalan pambıq monokulturası və suvarılan kənd təsərrüfatı hələ də kənd iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir.

1991-ci ildən bəri Mərkəzi Asiyada su siyasətini formalaşdıran əsas struktur problem artıq elmi ədəbiyyatda yaxşı məlumdur. Bu problemin əsasında [hidroloji asimmetriya](#) dayanır.

Yuxarı axın ölkələri (əsasən Qırğızıstan və Tacikistan) suyu böyük su anbarlarından qış aylarında buraxmaq istəyir. Çünki qışda enerji tələbatı artır və hidroelektrik enerjisi daha dəyərli olur. Bu sistemdə əsas su anbarları Toktogul (Sırdərya üzərində, Qırğızıstan, 19.5 milyard kubmetr) və Nurek (Amudəryanın qolu olan Vaxş çayı üzərində, Tacikistan, 10.5 milyard kubmetr) anbarlarıdır.

Aşağı axın ölkələri isə bu su anbarlarında suyun qışda saxlanması və yaz-yay aylarında, yəni aprel-sentyabr vegetasiya mövsümündə buraxılmasını istəyir. Çünki pambıq və ərzaq bitkilərinin suvarılması üçün su məhz bu dövrdə lazımdır.

Yəni burada iki fərqli təqvim var:

- Enerji təqvimi (qışda su buraxmaq lazımdır),
- Kənd təsərrüfatı təqvimi (yayda su buraxmaq lazımdır).

Bu iki ehtiyac eyni su ehtiyatı üzərində bir-birinə zidd tələblər yaradır və bu ziddiyyət artıq 30 ildən çoxdur ki, region dövlətləri arasında danışıqların əsas mövzudur.

Sovet dövründə bu problem Moskvadan idarə olunan mərkəzləşdirilmiş mövsümi mübadilə sistemi ilə həll olunurdu. Hər il su anbarlarından nə qədər su buraxılacağı planlaşdırılırdı və bunun müqabilində yuxarı axın respublikaları qışda aşağı axın respublikalarından

kömür, qaz və elektrik alırdı. Bu bərabər tərəfdaşlar arasında əməkdaşlıq deyildi, daha çox mərkəzdən idarə olunan sistem idi və respublikaların müstəqil qərar vermək imkanı az idi.

1991-ci ildə müstəqillik əldə ediləndə sadəcə sistem mərkəzsizləşmədi. Əslində bu mübadilənin hər bir elementi [suveren dövlətlər arasında siyasi və iqtisadi əlaqə mövzusunda](#) çevrildi. Artıq su buraxılması, qaz verilməsi və elektrik mübadiləsi siyasi təzyiq, yenidən danışıqlar və bəzən açıq təzyiq vasitəsinə çevrildi.

Bişkekdən olan ekspertin dediyi kimi, Sovet dövründən qalan fiziki infrastruktur ölkələri əməkdaşlığa məcbur edirdi (məsələn, suvarma kanalını sadəcə söndürmək mümkün deyil) amma bu infrastruktur vahid sistem kimi işlədən institusional idarəetmə mexanizmi bir gecədə yoxa çıxmışdı.

Nəticələr tez bir zamanda ortaya çıxdı. Qırğızıstan və Tacikistan əvvəllər aşağı axın ölkələrindən aldıkları ucuz yanacaqdan asılı idilər. Müstəqillikdən sonra bu yanacaq bazar qiyməti ilə satılmağa başladı və siyasi şərtlərə bağlandı. Buna cavab olaraq yuxarı axın ölkələri qışda elektrik istehsal etmək üçün su anbarlarından su buraxmağa başladılar. Bu isə yayda aşağı axın ölkələrində su çatışmazlığı yaratdı və məhsuldarlığa zərər vurdu.

Regionun ən çox əhalisi olan və ən böyük pambıq istehsalçısı olan Özbəkistan bu vəziyyətdən ən çox zərər gören ölkə idi və buna diplomatik təzyiq, qaz tədarükünün məhdudlaşdırılması və Kərimov

dövründə bəzən hərbi təhdidlərə bənzər bəyanatlarla cavab verirdi.

1991-2010-cu illər arasında Sırdərya çayından su buraxılması ilə bağlı hər il mübahisələr Mərkəzi Asiya siyasətinin adi bir hissəsinə çevrildi. Bu mübahisələrin bəziləri yüz minlərlə fermer ailəsinə təsir edən lokal su qıtlığına səbəb oldu.

3.2 İnstitusional düzən və etimadın yaradılması effektləri

1992-ci ilin sentyabrında Mərkəzi Asiyanın beş ölkəsinin su təsərrüfatı nazirlərinin razılaşması ilə yaradılmış ICWC iki Hövzə Su Təşkilatı (Daşkənddə yerləşən Sırdərya BVO və Ürgəncdə yerləşən Amudərya BVO) və Komissiya analitik katibliyi kimi fəaliyyət göstərən Elmi-İnformasiya Mərkəzi (SIC-ICWC) vasitəsilə işləyir. Onun əsas fəaliyyəti hər il payızda milli su qurumlarının təqdim etdiyi çay axını proqnozları, su anbarlarının doluluq səviyyəsi və suvarma tələbatı əsasında razılaşdırılan illik və mövsümi su bölgüsü planlarının hazırlanmasından ibarətdir. Komissiya rübdə bir dəfə nazir müavinləri səviyyəsində toplanır, BVO səviyyəsində isə daha tez-tez işçi görüşlər keçirilir (ICWC 2008).

ICWC-nin institusional zəiflikləri əhəmiyyətlidir və geniş şəkildə sənədləşdirilib. *Qərarlar konsensus əsasında qəbul olunur ki, bu da hər bir üzv dövlətə faktiki veto imkanı verir.* Komissiya müstəqil monitoring imkanları yoxdur və o, hər ölkənin təqdim etdiyi məlumatlara əsaslanır. Tətbiq etdiyi bölgü normaları isə əsasən sovet dövründən qalma, aşağı axın ölkələrinin suvarma maraqlarını üstün tutan

nisbətləri təkrarlayır və bu, müstəqillikdən sonra yuxarı axın ölkələrinin itirilmiş hidroenerji imkanları baxımından qeyri-ədalətli hesab olunaraq Qırğızıstan və Tacikistan tərəfindən davamlı şəkildə mübahisələndirilir (Menga 2018). Wegerich (2008) inandırıcı şəkildə qeyd edir ki, ICWC daha çox idarəetmə institutu deyil, koordinasiya platforması kimi fəaliyyət göstərir - yəni əsas bölgü münaqişələrini həll etmədən məlumat mübadiləsinə və norma formalaşmasını təmin edərək tranzaksiya xərclərini azaldan bir mexanizm kimi.

Lakin analitik baxımdan diqqət çəkən məqam Komissiya mənəddiyyətləri deyil, onun davamlılığıdır. ICWC artıq 33 ildən çoxdur ki, müntəzəm şəkildə fəaliyyət göstərir - Özbəkistanın Tacikistanla sərhədlərini demək olar ki, tam bağladığı dövrlərdən, 2010-cu ildə Qırğızıstanın cənubunda baş verən etnik zorakılıqlardan və region ölkələri arasında ikitərəfli münasibətlərin dəfələrlə pozulduğu mərhələlərdən keçərək. O, 2005-ci ildə ləğv olunmuş Mərkəzi Asiya Əməkdaşlıq Təşkilatından və 2009-cu ildə başa çatdıran, 12 il davam edən Mərkəzi Asiya Nüvə Silahından Azad Zona müqaviləsi danışıqlarından daha uzunömürlü olub. Mərkəzi Asiyada heç bir digər çoxtərəfli qurum belə davamlı institusional sabitlik göstərə bilməyib. Regiondan olan bir yüksək səviyyəli ekspert müəllifə bu davamlılığı "struktur zərurət" anlayışı ilə izah etmişdi: ortaq suvarma infrastrukturunun mövcudluğu siyasi vəziyyətdən asılı olmayaraq minimum koordinasiyanı məcburi edir və ICWC, bütün çatışmazlıqlarına baxmayaraq, bu koordinasiya üçün ən az xərc tələb edən

mexanizmdir (müəllifin müsahibəsi, fevral 2026).

Bu davamlı texniki əməkdaşlığın etimad quruculuğu təsirləri ölçülməsi çətin olsa da, praktiklərin müşahidələrində ardıcıl şəkildə təsdiqlənir. Onilliklər boyu davam edən su bölgüsü danışıqları nəticəsində beş ölkənin hamısında orta səviyyəli texniki mütəxəssislərdən (hidroloqlar, suvarma mühəndisləri, su anbarı operatorları) ibarət bir şəbəkə formalaşmış və onlar paytaxtlar arasında siyasi münasibətlərdən asılı olmayaraq müntəzəm peşəkar əlaqə saxlayırlar. Bir neçə müsahib bu peşəkar şəbəkələrin bəzən rəsmi siyasi münasibətlər dayandırıldıqda qeyri-rəsmi diplomatik kanallar kimi çıxış etdiyini təsdiqləyib. Mərkəzi Asiya su mütəxəssislərinin sovet dövründən qalma ortaqlar təhsil və peşə mədəniyyəti - onların əksəriyyətinin eyni institutlarda təhsil alması, eyni hidrologiya modellərindən istifadə etməsi və eyni texniki terminologiyayı paylaşması - siyasi iradədən asılı olmayan peşəkar anlaşma bazası yaradır (müəllifin müsahibələri, fevral-mart 2026).

1998-ci ildə Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan və Özbəkistan tərəfindən imzalanmış Sırdərya Çərçivə Sazişi mövsümi su-enerji mübadiləsini müqavilə formasında tənzimləmək istiqamətində ən iddialı cəhd idi. Bu sazişə əsasən, Qırğızıstan qış aylarında Toktoqul su anbarından su buraxılışını məhdudlaşdırmalı, bunun müqabilində isə aşağı axın ölkələrindən isitmə mövsümündə yanacaq tədarükü almalı idi. Saziş heç vaxt tam şəkildə yerinə yetirilmədi - yanacaq tədarükləri tez-tez gecikdirilir, azaldılır və ya ümumiyyətlə dayandırılırdı və bu da Bişkeki yenidən

birtərəfli qış buraxılışlarına qayıtmağa vadar edirdi - lakin danışıqlar prosesinin özü müqavilədən daha təsirli oldu. Bu proses birgə texniki monitoring və mübahisələrin həlli üçün proseduralar yaradı və sonrakı razılaşmalarda, o cümlədən 2004 və 2008-ci illərin Sırdərya su-enerji protokollarında istifadə olundu (Burghart və Sabonis-Helf 2004).

Beynəlxalq maliyyə institutları da regionun siyasi realıqları ilə məhdudlaşsa da, əməkdaşlığın institusional əsaslarını gücləndirən mühüm vasitəçi rol oynayıblar. Dünya Bankının Tacikistanda Rogun su anbarı layihəsi üzrə 2011-2014-cü illərdə apardığı çoxillik texniki qiymətləndirmə - Özbəkistanın kəskin diplomatik etirazları fonunda Bank və Tacikistan hökuməti tərəfindən birgə sifariş edilmişdi - göstərdi ki, beynəlxalq maliyyə institutları texniki baxımdan mürəkkəb resurs mübahisələrində etibarlılığı artıran vasitəçi kimi çıxış edə bilər. Bu qiymətləndirmə su anbarı ilə bağlı ikitərəfli mübahisəni həll etmədi, lakin mübahisənin faktoloji əsasını daraldı və tərəflərə ortaq analitik istinad nöqtəsi verən vahid texniki baza formalaşdırdı (World Bank 2014). Asiya İnkişaf Bankının CAREC çərçivəsində sərhədlərarası su monitoringi infrastrukturunu üzrə maliyyələşdirməsi də oxşar töhfə verərək, siyasi şərtlər tam formalaşmasa belə, əməkdaşlıq üçün zəruri texniki zəmini yaradı (Asian Development Bank 2018).

3.3 Münaqişəyə məruz qalmış regionlar üçün dərslər

Mərkəzi Asiyada su diplomatiyası bir neçə nəticə ortaya qoyur ki, bunların

analitik baxımdan digər regionlara da tətbiq edilə biləcək tərəfləri var. Eyni zamanda, bu modelin başqa regionlara tətbiqini məhdudlaşdıran ciddi zəif tərəflər də mövcuddur. Hər iki tərəfi açıq şəkildə nəzərdən keçirmək lazımdır.

Birinci nəticə texniki əməkdaşlığın siyasi problemlərin həllindən müəyyən dərəcədə müstəqil ola bilməsi ilə bağlıdır. ICWC-nin 33 illik fəaliyyəti göstərir ki, funksional əməkdaşlıq elə institusional şəkildə qurula bilər ki, dövlətlər arasında siyasi münasibətlər çox pisləşsə belə, bu əməkdaşlıq davam edə bilər, bəzən isə siyasi böhranlardan daha uzunömürlü olur.

Amma bunun üçün vacib bir şərt var: texniki sahədə əməkdaşlığın olmamasının iqtisadi və sosial xərcləri o qədər böyük və cəmiyyət üçün o qədər görünən olmalıdır ki, hökumətlər əməkdaşlığı pozmaqdan daha çox onu qorumaqda maraqlı olsunlar. Mərkəzi Asiyada milyonlarla fermerin dolanışığı koordinasiya su buraxılışından asılı olduğu üçün bu şərt mövcud idi.

Ermənistan-Azərbaycan kontekstində vəziyyət fərqlidir. Bu iki ölkənin iqtisadiyyatları Mərkəzi Asiya ölkələri kimi funksional şəkildə bir-birindən asılı deyil. Buna görə də hər hansı texniki sahədə əməkdaşlığın olmamasının siyasi və iqtisadi xərcləri daha azdır və bu da uzunmüddətli əməkdaşlıq üçün motivasiyanı zəiflədir.

İkinci nəticə ekspertlər arasında əlaqələrin siyasiləşdirilməməsinin əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Su mühəndisləri və hidroloqlar milli maraqları müdafiə edən nümayəndələr kimi deyil, texniki mütəxəssislər kimi bir araya gəldikdə, bu, şəxsi etimadın və əməkdaşlıq

vərdişlərinin formalaşmasına kömək edir. Araşdırmalar göstərir ki, Mərkəzi Asiyada su sahəsində çalışan mütəxəssislər ICWC görüşlərində özlərini daha çox öz peşələrinin nümayəndəsi kimi hiss edirlər, nəinki dövlət nümayəndə heyətinin üzvü kimi. Bu peşəkar həmrəylik onlara problemləri daha pragmatik şəkildə həll etməyə imkan verir - Xarici İşlər Nazirliyi səviyyəsində bu cür davranış çox vaxt mümkün olmur.

Üçüncü nəticə beynəlxalq təşkilatların rolu ilə bağlıdır. Bu təşkilatlar ən effektiv o zaman olublar ki, vasitəçi və ya islahatları zorla tətbiq edən qurum kimi deyil, texniki ekspertiza təmin edən və görüş platforması yaradan qurum kimi fəaliyyət göstəriblər. Mərkəzi Asiyada ən uğurlu beynəlxalq layihələr yerli texniki potensialı gücləndirən və məlumat mübadiləsi üçün neytral platforma yaradan layihələr olub. Digər regionlardan idarəetmə modellərini (məsələn, Avropa İttifaqının Su Çərçivə Direktivi kimi modelləri) tətbiq etmək cəhdləri isə uğurlu olmayıb. Çünki bu modellər regionda hələ mövcud olmayan institusional imkanlara və siyasi mədəniyyətə əsaslanır.

Dördüncü və müqayisəli baxımdan bəlkə də ən vacib nəticə ondan ibarətdir ki, Mərkəzi Asiyada su əməkdaşlığı zamanla "əməkdaşlığın sosioloji infrastrukturu" adlandırıla biləcək bir mühit yaradıb. Yəni bu sahədə çalışan mütəxəssislərin karyeraları, işlədikləri institutlar və peşə kimlikləri əməkdaşlıq institutları ilə bağlıdır. ICWC görüşlərində iştirak edən hidroloqlar, birgə idarə olunan infrastrukturu işlədən mühəndislər, Dünya Bankı layihələrində

çalışan ekoloqlar – bu insanların hamısı əməkdaşlıq institutlarının davam etməsində maraqlıdırlar. Onların maraqları bəzən öz hökumətlərinin siyasi mövqelərindən fərqli ola bilər. Bu peşəkar əməkdaşlıq şəbəkəsi hökumət dəyişikliklərinə, diplomatik böhranlara və hətta sərhəd toqquşmalarına baxmayaraq davamlı olub.

Bu vəziyyət göstərir ki, dövlətlərarası əməkdaşlığın ən davamlı əsasları bəzən siyasi liderlərin imzaladığı müqavilələr deyil, həmin müqavilələri həyata keçirən institutlar ətrafında formalaşan peşəkar icmalardır.

Lakin bu müsbət nəticələrlə yanaşı, Mərkəzi Asiya modelinin ciddi və struktur xarakterli məhdudiyyətləri də var. ICWC-nin su bölgüsü normaları yuxarı axın ölkələri tərəfindən daim tənqid olunur, çünki bu sistem aşağı axın ölkələrinin maraqlarına daha çox xidmət edir və Sovet dövründə pambıq istehsalına üstünlük verən iqtisadi modeli davam etdirir.

Tacikistanda Rogun Su Elektrik Stansiyasının tikintisi bunu aydın şəkildə göstərir. Tam tamamlandıqda hündürlüyü 335 metr olacaq bu bənd dünyanın ən hündür bəndidir və o, Özbəkistanın uzun illər davam edən etirazlarına baxmayaraq tikilib. Layihə əvvəlcə daxili məcburi istiqraz proqramı ilə, sonra isə Dünya Bankının maliyyəsi ilə həyata keçirilib. Bu göstərir ki, əgər dövlətin kifayət qədər siyasi iradəsi və alternativ maliyyə mənbələri varsa, əməkdaşlıq mexanizmləri onun birtərəfli addımlarının qarşısını ala bilmir.

Digər böyük problem isə Aral dənizi fəlakətidir. 1960-2010-cu illər arasında Aral dənizinin sahəsi təxminən 90 faiz azalıb və BMT bunu dünyanın ən böyük ekoloji fəlakətlərindən biri adlandırır. Bu fakt göstərir ki, mövcud əməkdaşlıq sistemi suyun bölüşdürülməsini müəyyən qədər idarə edə bilsə də, ümumi su istifadəsinin həcmi azaltmağa nail olmayıb. Yəni sistem azalan su ehtiyatını bölüşdürməyi bacarıb, amma su ehtiyatının məhv olmasının qarşısını ala bilməyib.

Bu isə vacib bir nəticəyə gətirir: institutun uzun müddət mövcud olması onun uğurlu olması demək deyil. Bəzən institut sadəcə problemi idarə edir, amma onu həll etmir.

4. Qırğızistan-Tacikistan sərhəd delimitasiyası

4.1 Arxa plan: bir əsrlik mübahisəli sərhədlər

Qırğızistan-Tacikistan sərhədi təxminən 975 kilometr uzunluğundadır. 2025-ci ilə qədər bu sərhəd post-Sovet regionunda ən çox münaqişə baş verən sərhədlərdən biri sayılırdı. Bu münaqişənin kökləri Sovet milli siyasəti tarixşünaslığında geniş şəkildə sənədləşdirilmişdir (Hirsch 2005; Khalid 2021; Haugen 2003). 1924-1936-cı illərdə həyata keçirilmiş milli-ərazi delimitasiyası nəticəsində 1924-cü ildə Özbək SSR tərkibində Tacik MSSR yaradılmış (1929-cu ildə ittifaq respublikasına çevrilmiş), 1926-cı ildə isə Qırğız MSSR formalaşdırılmışdır (1936-cı ildən tam respublika statusu almışdır). Bu proses nəticəsində müəyyən edilmiş inzibati sərhədlər Fərqanə vadisinin tarixən inteqrasiya olunmuş torpaq

istifadəsi, suvarma sistemləri və mövsümi miqrasiya marşrutlarını məqsədli şəkildə parçalamışdır.

Formalaşmış sərhəd xətti Qırğızıstan ərazisi daxilində iki Tacik anklavını (təxminən 130 kvadrat kilometr sahəsi və 40-50 min əhalisi olan Voruxu və daha kiçik Kayraqacı) ehtiva edirdi. Bununla yanaşı, iki respublika arasında inzibati sərhədlərin heç vaxt formal şəkildə uzlaşdırılmadığı ən azı 70 mübahisəli sahə mövcud idi (Reeves 2014).

Müstəqillik dövrünün əvvəlində 975 kilometrlik sərhədin yalnız 519 kilometri demarkasiya edilmişdi və bu da 1958-1959-cu illərin komissiya materiallarına əsaslanırdı. Tərəflərin ən son ortaq qəbul etdiyi kartoqrafik baza olsa da, hər iki tərəf onu qəbul etmirdi (Powers 2025). Qalan 456 kilometrlik hissə isə müxtəlif dövrlərdə hazırlanmış və fərqli inzibati reallıqları əks etdirən sovet xəritələrinin üst-üstə düşməsi nəticəsində mübahisəli vəziyyətdə qalırdı. Tacikistan 1924–1927-ci illərin delimitasiya sənədlərinə üstünlük verirdi, çünki bu xəritələr vadinin daha geniş hissəsini tacik əhalinin xeyrinə müəyyən edirdi. Qırğızıstan isə 1950-ci illərin xəritələrinə istinad edirdi; həmin xəritələr sonrakı inzibati dəyişiklikləri və demoqrafik hərəkətləri əks etdirirdi.

Problem yalnız texniki xarakter daşıyırdı. Hər biri tarixi legitimlik iddiasına əsaslanan, lakin bir-biri ilə uzlaşmayan iki kartoqrafik baza sərhəd danışıqlarını eyni zamanda Sovet inzibati tarixinin necə şərh olunması üzərində mübarizəyə çevirirdi (The Diplomat 2024).

Bu qeyri-müəyyənliyin insan ölçüsündə nəticələri onilliklər ərzində yığılmışdır.

1991-2022-ci illər arasında sərhəd boyunca ən azı 150 qeydə alınmış zorakı insident baş vermişdir və onların böyük əksəriyyəti əhalinin sıx olduğu və anklav strukturlarının ən mürəkkəb olduğu Batken–İsfara dəhlizində cəmləşmişdir (Kaktus Media 2022). Bu toqquşmaların əksəriyyəti lokal mübahisələrdən başlanırdı (yol istifadəsi, suvarma nöqtələri, mövsümi otlaqlara çıxış kimi məsələlər üzərində) lakin hər iki tərəfin sərhəd qüvvələrinin müdaxiləsi, təhlükəsizlik strukturlarının səfərbər olunması ilə sürətlə eskalasiya edirdi və nəticədə yüksək səviyyəli təhlükəsizlik və ya nazir müavinləri səviyyəsində təcili əlaqələr vasitəsilə müvəqqəti şəkildə sakitləşdirilirdi. Reeves (2014) və Megoran (2017) bu eskalasiya mexanizmini ətraflı təhlil etmişdir; onun davamlılığının əsas səbəbi ortaq infrastrukturdan istifadə edən, lakin artıq ortaq dövlət çərçivəsini paylaşmayan icmalar arasında gündəlik resurs rəqabətinə əsaslanması idi.

Bu dinamika 2021 və 2022-ci illərdə kəskin və genişmiqyaslı zorakılıqla qırıldı. 2021-ci ilin aprelində Tacikistan tərəfinin Qolovnoy kanalının su paylama məntəqəsi yaxınlığında müşahidə kameraları quraşdırmaq cəhdi minaatanlar, zirehli texnika və helikopterlərdən istifadə edilən hərbi qarşıdurmaya səbəb oldu. Hər iki tərəfdən azı 55 nəfər həyatını itirdi, təxminən 40 min Qırğızıstan vətəndaşı yerindən didərgin düşdü (International Crisis Group 2022).

2022-ci ilin sentyabrında baş verən qarşıdurma isə miqyas və intensivlik baxımından tamamilə fərqli səviyyədə idi. Döyüş əməliyyatları Batken vilayətinin bir neçə rayonunu əhatə etdi, ağır

artilleriya, pilotsuz uçuş aparatları və koordinasiya piyada əməliyyatları tətbiq olundu. Qırğızıstan 59 nəfərin öldüyünü və 198 nəfərin yaralandığını bildirdi; Tacikistan isə 41 nəfərin öldüyünü və 100 nəfərin yaralandığını açıqladı - bu rəqəmlər geniş şəkildə real itkilərdən aşağı hesab olunur. 136 mindən çox Qırğızıstan vətəndaşı sərhəd zonalarından təxliyə edildi. Hər iki tərəfdə məktəblər, səhiyyə müəssisələri və yaşayış evləri dağıdıldı. Bu, postsovet Mərkəzi Asiyasında qeydə alınmış ən ölümcül dövlətlərarası hərbi qarşıdurma kimi tarixə düşdü.

4.2 Danışiq prosesi

2022-ci ilin sentyabrında baş vermiş zorakılıq Zartmanın (1989) “qarşılıqlı zərərli çıxılmaz vəziyyət” (mutually hurting stalemate) kimi təsvir etdiyi şəraiti yaratdı, yəni hər iki tərəfin eyni vaxtda belə nəticəyə gəldiyi bir vəziyyət ki, qarşıdurmanın davamı onu bitirmək üçün tələb olunan kompromislərdən daha baha başa gəlir. Qırğızıstanda genişmiqyaslı mülki əhali köçü hökumətin sərhəd icmalarını qorumaqda aciz qalmasına qarşı ictimai qəzəbi gücləndirdi. Tacikistanda isə beynəlxalq reputasiya zərbəsi və davamlı sərhəd militarizasiyasının fiskal yükü artıq ciddi iqtisadi məhdudiyyətlər altında fəaliyyət göstərən hökumət üzərində əlavə təzyiq yaratdı. Regional səviyyədə isə bu zorakılıq Fərqanə vadisinin sabitliyində birbaşa iqtisadi və təhlükəsizlik maraqları olan Özbəkistan və Qazaxıstanı ciddi şəkildə narahat etdi (müəllifin xarici siyasət analitiki ilə müsahibəsi, mart 2026).

Danışıqlar 2022-ci ilin sonlarında bərpa edildikdə, onlar qeyri-adi bir kanala

həvalə olundu. Ənənəvi olaraq bu prosesləri idarə edən xarici işlər nazirlikləri və sərhəd komissiyaları deyil, iki ölkənin milli təhlükəsizlik rəhbərləri - Qırğızıstan Dövlət Milli Təhlükəsizlik Komitəsinin rəhbəri Kamçibek Taşiyev və Tacikistan Dövlət Milli Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri Saimumin Yatimov - əsas danışqlar aparıcıları kimi çıxış etdilər. Məntiq açıq idi: hər iki şəxs birbaşa prezident mandatına malik idi, institusional baxımdan bürokratik müqaviməti aşmaq gücündə idi və hər hansı ərazi düzəlişlərinin təhlükəsizlik nəticələrini idarə etmək imkanına sahib idi. Danışqlar tam qapalı formatda aparılmış, aralıq mövqelər və güzəştlər ictimaiyyətə açıqlanmamışdır.

Bu prosesin üç əsas prosedur xüsusiyyəti yalnız ikitərəfli çərçivəni deyil, daha geniş analitik əhəmiyyəti əhatə edir.

Birincisi, danışqlar aparıcıları açıq şəkildə mərhələli yanaşma qəbul etdilər. Bütün mübahisəli ərazilərin eyni vaxtda həllinə cəhd etmək əvəzinə, sərhəd hissə-hissə razılaşdırıldı - əvvəlcə daha az həssas dağlıq ərazilərdən başlanıldı, daha sonra əhali sıxlığının və anklav mürəkkəbliyinin yüksək olduğu siyasi baxımdan həssas vadidaxili sahələrə keçid edildi. 2023-cü ilin dekabrına qədər sərhədin təxminən 90 faizi razılaşdırılmışdı. Bu göstərici 2024-cü ilin iyulunda 94 faizə çatdı. Ən mübahisəli hissələr (o cümlədən Vorux anklavının və Qırğızıstanın Dostuk kəndinin gələcək statusu) 2024-cü ilin dekabrında Sankt-Peterburqda keçirilmiş görüşdə həll edildi (Eurasia Magazine 2025). Hər bir razılaşdırılmış hissə siyasi dinamika yaradır və praktiki mümkünlüyü sübut edirdi, ən çətin məsələlərin təxirə salınması isə daxili

ictimai rəyi idarə etmək və alternativ həll variantlarını sakit şəkildə işləmək üçün vaxt qazandırır.

İkincisi, tərəflər 2011-ci ildən bəri prosesi iflic edən prosedur çıxılmaz vəziyyəti aradan qaldırdılar və ikili kartoqrafik baza üzərində razılığa gəldilər. Problem sadə idi: hər iki tərəf fərqli tarixi xəritələrə istinad edir və qarşı tərəfin sənəd bazasını legitim hesab etmirdi. Həll yolu isə 1991-ci il müstəqillik dövrünə aid xəritələrlə mövcud faktiki vəziyyətin eyni səviyyədə əsas kimi qəbul edilməsi və konkret düzəlişlərin hissə-hissə razılaşdırılması oldu (Radio Azattyk 2025; Jamestown Foundation 2025). Prosesi yaxından izləyən bir analitikin müəllifə izah etdiyi kimi, əsas yenilik kartoqrafik deyil, prosedur xarakterli idi: vahid “tarixi həqiqət” üzərində ısrar etməkdənsə, iki legitim, lakin ziddiyyətli iddianı paralel şəkildə qəbul edə bilən çərçivə qurmaq daha məhsuldar yanaşma idi (müəllifin Qırğızıstandan olan analitiklə müsahibəsi, mart 2026).

Üçüncüsü, sərhəd razılaşması su infrastrukturunu və nəqliyyat bağlantıları üzrə paralel razılaşmalarla açıq şəkildə paketləşdirildi. 2025-ci ilin fevralında Taşiyev və Yatimov tərəfindən imzalanmış protokol üç komponentdən ibarət idi: sərhəd delimitasiyası, sərhəd boyunca su infrastrukturunun bölüşdürülməsi və birgə idarə olunması haqqında razılaşma, eləcə də iki ölkə arasında avtomobil, dəmir yolu və hava əlaqələrinin bərpasına dair razılaşma (Powers 2025).

Bu yanaşma danışıqların siyasi iqtisadiyyatını köklü şəkildə dəyişdirdi. Təkcə sərhəd razılaşması daxilə, xüsusilə daha çox güzəşt etmiş kimi

görünən tərəf üçün siyasi baxımdan müdafiə olunmaz olardı. Lakin ərazi düzəlişlərinin su resurslarına çıxış, infrastruktur investisiyaları və iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi ilə birlikdə təqdim edilməsi kompleks və balanslaşdırılmış razılaşma yaratdı; bu çərçivədə hər bir komponent digərinin siyasi xərclərini kompensasiya edirdi.

Yekun razılaşmaya ekvivalent torpaq mübadiləsi də daxil idi: Qırğızıstanın Dostuk kəndinin Tacikistana verilməsi eyni ölçüdə Tacikistan ərazisinin qarşı tərəfə ötürülməsi ilə balanslaşdırılmış, köçürülən sakinlərə isə yeni yaşayış yerlərində daha geniş torpaq sahələri təqdim edilmişdir (Euronews 2025).

4.3 Özbəkistanın vasitəçilik rolu

Qırğızıstan-Tacikistan razılaşması sırf ikitərəfli nailiyyət deyildi. Mirziyoyevin yenidən istiqamətləndirilmiş regional siyasəti çərçivəsində Özbəkistan prosesdə vasitəçi və asanlaşdırıcı rol oynamış, bir sıra analitiklər bu rolu həlledici kimi qiymətləndirmişdir. 2023-cü ilə qədər Daşkənd artıq Qırğızıstanla öz sərhəd delimitasiyasını başa çatdırmışdı (3 noyabr 2022-ci il tarixli müqavilə ilə, 2017-ci ildə başlanmış və 1,170.5 kilometri əhatə edən proses tamamlanmışdır) və 2018-ci il müqaviləsi ilə Özbəkistan-Tacikistan sərhədində qalan mübahisəli hissələri də həll etmişdi (Eurasia Magazine 2025). Bu kontekstdə Özbəkistan Qırğızıstan-Tacikistan münacişəsinə iki mühüm üstünlüklə yanaşırdı: birincisi, yaxın dövrdə öz sərhəd məsələlərini uğurla həll etmiş dövlət kimi diplomatik etibarlılıq; ikincisi isə Fərqanə vadisinin təxminən 60 faizinin öz ərazisinə daxil olması

səbəbilə regional sabitlikdə birbaşa və maddi maraq.

Rusiyanın zəifləyən iştirakı Özbəkistanın regional rolunu daha da gücləndirmişdir. 2022-ci ilin oktyabrında Prezident Vladimir Putin açıq şəkildə bəyan etmişdir ki, Rusiya Qırğızistan–Tacikistan münaqişəsində “vasitəçi rolunu oynamaq niyyətində deyil” və yalnız sovet dövrünə aid kartoqrafik arxivləri təqdim etməyə hazırdır. Moskvanın bu mövqeyi həm Ukrayna müharibəsinə fokuslanması, həm də həll edə bilməyəcəyi yeni postsovet ərazi mübahisəsinə siyasi kapital yatırmaqdan çəkinməsi ilə bağlı idi.

Nəticədə analitiklərin “regional özünütənzimləmə” (regional self-resolution) adlandırdığı model formalaşmışdır, yəni regiondaxili münaqişələrin xarici böyük güclərin arbitrajına ehtiyac olmadan, məhz regiondaxili diplomatik resurslar hesabına həll edilməsi (The Europe Today 2026). Bu modelin davamlı olub-olmayacağı və ya Rusiyanın müvəqqəti diqqət yayınlığının nəticəsi kimi qalacağı hələ aydın deyil. Lakin Qırğızistan-Tacikistan nümunəsində bu yanaşma beynəlxalq dəstəklə aparılan üç onilliklik danışıqlardan daha effektiv nəticə vermişdir.

2025-ci il 31 mart tarixində Xucənd şəhərində keçirilmiş üçtərəfli sammit (Prezidentlər Sadır Caparov, İmaməli Rəhman və Şavkat Mirziyoyevin iştirakı ilə) həm ikitərəfli sərhəd müqaviləsini, həm də üç dövlətin sərhədlərinin kəsişdiyi nöqtəni müəyyən edən üçtərəfli razılaşmanı rəsmiləşdirmişdir. Bu nöqtə Özbəkistanın Fərqanə vilayəti, Qırğızistanın Batken bölgəsi və

Tacikistanın İsfara rayonu arasında yerləşir.

Sərhədlərin kəsişdiyi ərazidə ucaldılmış “Dostluq Stelası” xüsusi simvolik mənə daşıyır. Onun əhəmiyyəti yalnız nəyi xatırlatmasında deyil, nəyi maddiləşdirməsindədir, cəmi bir neçə il əvvəl eyni sərhədlər uğrunda ağır silahlarla qarşı-qarşıya gəlmiş üç dövlət arasında razılaşdırılmış sərhədlərin fiziki və daimi təsbitində (Eurasia Magazine 2025).

BMT-nin Baş katibi bu razılaşmanı “tarixi” kimi qiymətləndirmişdir (UN Secretary-General 2025), eyni zamanda qəbul edilmiş “əbədi dostluq” haqqında Xucənd Bəyannaməsi sərhəd razılaşmasını üçtərəfli iqtisadi və infrastruktur əməkdaşlığının institusional çərçivəsinə çevirmişdir.

4.4 Ermənistan-Azərbaycan sərhəd prosesi üçün nəticələr

Qırğız-Tacik delimitasiyası Ermənistan-Azərbaycan normallaşmasının texniki olaraq ən tələbkar və siyasi olaraq ən həssas elementinin (heç vaxt rəsmi olaraq müəyyənəşdirilməmiş və üç onillik hərbi əməliyyatlar tərəfindən formalaşdırılmış ərazidən keçən bir dövlətlərarası sərhədin delimitasiyası) ilə birbaşa əlaqəli prosedur biliklər toplusu təqdim edir.

Prosedur paralellikləri dərhal özünü göstərir. Hər iki proses birbaşa icra mandatları olan yüksək səviyyəli komissiyalara arxalanmışdır. Hər ikisi tədricən yanaşma qəbul etmiş, daha az mübahisəli bölmələri əvvəlcə həll etmişdir. Ve hər ikisi eyni kartoqrafik problemin bir versiyasıyla qarşılaşır, hər biri siyasi ağırlıq daşıyan, lakin heç biri

belirleyici olmayan rəqib tarixi bazalar, Qırğız-Tacik danışıqçılarının ikili-istinad çərçivəsi vasitəsilə həll etdiyi.

Lakin daha analitik cəhətdən məhsuldar müqayisə iki halın yollarının ayrıldığı alanlarda yatır. Qırğız-Tacik prosesi əsasən danışıqçıların sərhədi izolə edilmiş bir hüquqi sual kimi deyil, su infrastrukturu və nəqliyyat bağlantısını özündə saxlayan mürəkkəb bir paketin bir elementi kimi qəbul etməsi sayəsindəki uğurlandı. Mərkəzi Asiya sübutu ayrılmanın itirilmiş bir fürsət olduğunu düşündürür. Ərazi tənzimlənməsi və bağlantı investisiyaları arasındakı açıq əlaqə, hər iki tərəfə dəqiqliklə Qırğız-Tacik halında məsələ-əlaqəsinin oynadığı funksiyanı (izolə edildikdəki müdafiəsiz olacaq güzəştlər üçün daxili siyasi örtük) təqdim edə bilərdi.

Qırğız-Tacik halı Ermənistan-Azərbaycan prosesinin artıq doğrulamağa başladığı xəbərdarlıq dərsləri də daşıyır. Danışq minimal şəffaflıqla və etkilenmiş icmalarla mənalı danışq olmadan həyata keçirildi. Dostuk sakinlərini Tacik suverenliyinə köçürülmələri haqqındakı xəbərləri xəbər hesabatları vasitəsilə öyrəndilər. Hər iki ölkədəki vətəndaş toplumu qrupları köçürülmə və 2021-2022 zorakılığına görə hesab vermənin olmaması ilə bağlı narahatlıqlarını bildirdilər (The Young Diplomats 2025). Prezident Caparov qarşılıqlı güzəştin zəruriliyini qəbul etdi, "iki ölkə arasındakı sərhəd mübahisələrini həll edərkən yalnız bir tərəfin maraqlarını nəzərə almaq mümkün deyil" (Kaktus Media 2025), lakin etiraf məşvərət ilə eyni deyil.

Ermənistan-Azərbaycan sərhəd prosesi artıq bu problemin öz versiyasıyla üzləşib. İkitərəfli komissiyanın ilk əməliyyat nəticəsi (Ermənistanın tanınmış inzibati xəttinin Azərbaycan tərəfindəki qalan dörd sərhəd yaxını kənddən çıxması) hüquqi olaraq düzgün idi. Bununla belə, Ermənistanda daxili reaksiya kəskin oldu. Təvəş vilayətindəki və Yerevandakı aksiyalar qismən həqiqi icma şikayəti, qismən isə çəkilişi təslimiyyət kimi çərçivəyə salan 2018 öncəsi siyasi düzəniylə bağlantılı müxalif qruplar tərəfindən sürükləndi (müəllifin xarici siyasət analitiki ilə müsahibəsi, Ermənistan, mart 2026). Bu epizod Qırğız-Tacik təcrübəsinin regional miqyasda təsdiq etdiyi dinamikanı əks etdirir: ictimaiyyətin iştirakı olmayan, icra mandatıyla, qapalı qapılar arxasında yürüdülmən sərhəd prosesləri, prosesdən marağı olmayan, lakin onu daxili olaraq etibarsızlaşdırmaqdan güclü marağı olan aktörlər tərəfindən siyasi olaraq istismar oluna bilən qanuniyyət kəsirlərini yaradır.

5. Mərkəzi Asiyada mədəni irs diplomatiyası

5.1 Özbək-Tacik mədəni yaxınlaşması

Özbəkistan-Tacikistan münasibətlərinin 2016-cı ildən sonra transformasiyası analitik baxımdan yalnız ona görə əhəmiyyətli deyil ki, mədəni təşəbbüslər daha geniş diplomatik açılımlı müşayiət etmişdir (bu, münaqişədən sonrakı normallaşma proseslərində kifayət qədər geniş yayılmış praktikadır) əsas məsələ həmin təşəbbüslərin oynadığı spesifik roldur. Onlar siyasi yaxınlaşmanı izləməmiş, bir çox cəhətdən məhz onu

formalaşdırmışdır. Buradakı mexanizm fərqlidir: dördü bir əsr ərzində həm dövlətlərarası düşmənçiliyin səbəbi, həm də onun əsas legitimləşdirici diskursu kimi çıxış etmiş sivilizasiya irsi üzərində simvolik münaqişəyə məqsədli və sistemli müdaxilə həyata keçirilmişdir.

Bu dönüşün miqyasını və sürətini düzgün qiymətləndirmək üçün açılişdan əvvəl mövcud olmuş qarşıdurmanın dərinliyi nəzərə alınmalıdır. Müstəqillikdən 2016-cı ilin sentyabrında ölümünə qədər Özbəkistana rəhbərlik etmiş İslam Kərimov dövründə Tacikistanla münasibətlər faktiki olaraq Beynəlxalq Böhran Qrupunun (2008) ifadə etdiyi kimi “elan olunmamış soyuq müharibə” səviyyəsində idi. Bu qarşıdurma konkret ölçülərə malik idi (bağlı sərhədlər, qaz təchizatının dayandırılması, viza məhdudiyyətləri, minalanmış sərhəd sahələri) lakin onun ən dağıdıcı elementi Səmərqənd və Buxara üzərində mədəni mülkiyyət iddiaları uğrunda aparılan davamlı mübarizə idi. Hər iki şəhər Özbəkistan ərazisində yerləşir. Hər ikisi dərin və sənədləşdirilmiş Tacik mədəni, dil və demoqrafik köklərinə malikdir. Hətta 1920-ci illərə qədər bu şəhərlərdə tacikdilli əhali çoxluq təşkil edirdi; onların Özbək SSR tərkibinə daxil edilməsi Tacik ziyahları və siyasi dairələri tərəfindən sivilizasiya miqyasında məhrum etmə aktı kimi qəbul olunurdu (Bergne 2007).

Kərimov dövründə dövlət tərəfindən təşviq edilən etno-milli tarixşünaslıq Səmərqənd və Buxaranı “təmiz” özbək nailiyyətləri kimi təqdim edirdi. Bu yanaşma yalnız bu şəhərlərin memarlıq, ədəbiyyat və intellektual həyatında fars-tacik töhfələrinin sistemli şəkildə kölgədə

qoyulması hesabına mümkün idi. Duşanbə isə buna qarşı Samanilər dövləti və klassik fars ədəbi ənənəsi üzərində qurulan alternativ diskurs formalaşdırmış, Tacikistanı Mərkəzi Asiyanın türköncəsi sivilizasiyasının legitim varisi kimi təqdim etmişdir (Heathershaw 2009; Nourzhanov and Bleuer 2013).

Nəticədə tədqiqatçıların “əcdadlar müharibəsi” adlandırdığı fenomen meydana çıxmışdır. Tarixi yaddaş üzərində rəqabət yalnız yüksək siyasi ritorika səviyyəsində deyil, təhsil proqramlarına, ictimai məkanların adlandırılmasına, monumental memarlığa və rəsmi tarixşünaslığa qədər nüfuz etmişdir. Bu məsələ ikitərəfli münasibətlər üçün ikinci dərəcəli amil deyil, əksinə hər iki ölkənin siyasi elitalarının əhəmiyyətli hissəsi üçün münaqişənin əsasını təşkil edən faktor idi.

Prezident Şavkat Mirziyoyev dövründə baş verən dönüş həm sürəti, həm də məqsədyönlülüüyü baxımından diqqətəlayiq olmuşdur. Hakimiyyətə gəldikdən sonra cəmi on səkkiz ay ərzində əlaqələrin fiziki infrastrukturunu bərpa edilmişdir: Daşkənd-Duşanbə birbaşa aviareysləri 2017-ci ildə, 25 illik fasilədən sonra yenidən açılmışdır; 2001-ci ildən bağlı qalan 17 sərhəd-keçid məntəqəsi fəaliyyətə başlamış, bir neçə həftə ərzində gündəlik keçidlərin sayı təxminən 20 minə çatmışdır; Səmərqəndi Tacikistanın əsas mədəni mərkəzlərindən biri olan, lakin əvvəlki dövrdə faktiki əlçatmaz vəziyyətdə qalan Pəncikentlə birləşdirən A-377 avtomobil yolu yenidən istifadəyə verilmişdir (Lowy Institute 2018).

2020-ci ilə qədər ikitərəfli ticarət dövriyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artaraq 500 milyon ABŞ dollarını keçmiş, Tacikistanda özbək kapitalı ilə fəaliyyət göstərən 51 birgə müəssisə yaradılmışdır.

Bu açılımı adi diplomatik yumşalma prosesindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət onun mədəni komponentinin mərkəzi rol oynamasıdır. Prezident Mirziyoyev mədəni əməkdaşlığı iqtisadi və siyasi normallaşmanın əlavə elementi kimi deyil, diskursun yenidən qurulmasının əsas aləti kimi istifadə etmişdir. Onun “özbək və tacik xalqları bir ağacın iki budağı, bir çayın iki qolu kimidir” (Embassy of Uzbekistan to the United Kingdom 2022) ifadəsi sadəcə diplomatik nəzakət deyil, Kərimov dövründə formalaşdırılmış sıfır-cəmlilik irs rəqabətinin açıq və prinsipial şəkildə rədd edilməsidir.

Bu metafora (dövlət başçısı səviyyəsində səsləndirildiyi üçün) performativ gücə malik olmuş, ortaq sivilizasiya irsinin paylaşılması ideyasını siyasi güzəşt deyil, rəsmi dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırmışdır.

Sonrakı proqram xarakterli təşəbbüslər bu ritorik dəyişiklikləri institusional müstəviyə keçirmək məqsədi daşımışdır. Diplomatik münasibətlərin 30 illiyi çərçivəsində orta əsr şairləri Əlişir Nəvai (özbək ədəbi kimliyinin əsas siması) və Əbdürrəhman Cami (onun fars-tacik müasiri və tacik ənənəsində bərabər səviyyəli fiqur) haqqında birgə film layihəsi elan edilmişdir. Bu şəxslər yalnız ədəbi fiqurlar deyil, iki mədəni ənənənin tarixi qarşılıqlı bağlılığının simvollarıdır və onların birgə təqdimatı ortaq irs

prinsipini konkret mədəni səviyyədə həyata keçirmişdir.

Qarşılıqlı Film Günləri, Mədəniyyət Günləri və festivallar illik əsasda institusionallaşdırılmışdır. Tacik tələbələr üçün Özbəkistan universitetlərində təhsil imkanları genişləndirilmişdir. Özbəkistanda yaşayan taciklər və Tacikistanda yaşayan özbəklər üçün milli mədəniyyət mərkəzlərinə dövlət dəstəyi gücləndirilmişdir.

Özbəkistanda fəaliyyət göstərən bir mütəxəssisin müəllifə bildirdiyinə görə, bu təşəbbüslər sadəcə simvolik jestlər deyil, ikitərəfli düşmənçiliyin əsas mənbəyinə (yəni Mərkəzi Asiya sivilizasiyasının ortaq irsi üzərində mülkiyyət məsələsinə) yönəlmiş məqsədli müdaxilələr idi. Mirziyoyev ortaq mülkiyyəti açıq şəkildə qəbul etməklə 25 il ərzində siyasi münasibətləri zəhərləmiş simvolik münaqişəni neytrallaşdırmışdır. Bu, nə iqtisadi əlaqələrin bərpası, nə də sərhədlərin açılması ilə təkbəşinə həll edilə biləcək problem deyildi (müsaibə, mart 2026).

5.2 İrs əməkdaşlığı və UNESCO iştirakı

İkitərəfli mədəni açılım prosesi Özbəkistanın UNESCO ilə fəal əməkdaşlığı vasitəsilə çoxtərəfli institusional ölçü qazanmışdır. Və bu əməkdaşlıq, adətən irs siyasəti mühitindən kənarda qiymətləndirildiyindən daha ambisiyalı və strateji hesablanmış xarakter daşıyır.

Ən mühüm birgə təşəbbüs İpək Yolları: Zərəfşan-Qarakum Dəhlizinin UNESCO-nun Dünya İrsi Siyahısına daxil edilməsi

üçün təqdim edilmiş nominasiyadır. Bu, Özbəkistan, Tacikistan və Türkmənistan tərəfindən hazırlanmış transsərhəd seriyalı dosye olub, qədim ticarət marşrutu boyunca yerləşən təxminən 15 obyektə ahatə edir (UNESCO 2023). Bu təşəbbüsün analitik əhəmiyyəti onun irs məzmunundan çox, iştirakçı dövlətlərdən tələb etdiyi institusional davranışlarla bağlıdır. Belə bir transsərhəd seriyalı nominasiya davamlı və sistemli əməkdaşlıq tələb edir: birgə arxeoloji tədqiqatlar, qoruma standartlarının harmonizasiyası, sənədləşmənin koordinasiyası və beynəlxalq sərhədləri aşan obyektlər üzrə ortaq idarəetmə mexanizmlərinin razılaşdırılması.

Yaxın keçmişə qədər eyni irs obyektləri üzərində rəqabət aparan dövlətlər üçün bu prosedur tələblər təkcə texniki əməkdaşlıq deyil, institusional əməkdaşlıq mədəniyyəti yaratmışdır. Bu, heç bir siyasi ritorikanın təkbaşına formalaşdırma bilməyəcəyi bir nəticədir. O, milli irs qurumları və bu sahədə çalışan peşəkar icmalar arasında davamlı koordinasiya vərdisləri formalaşmışdır.

Bu dövrdə Özbəkistanın mədəni infrastruktur sahəsində yatırımları həm miqyas, həm də məqsəd baxımından diqqətəlayiqdir və açıq şəkildə xarici siyasət prioritetlərinə xidmət edəcək şəkildə kalibrlənmişdir. Daşkənddə inşa edilən İslam Sivilizasiyası Mərkəzi (10 hektarlıq ərazidə yerləşən, 65 metrlik günbəzi ilə seçilən kompleks) 2026-cı ilin martında açılması planlaşdırılan və ölkənin ən iddialı mədəni diplomatiya layihəsi kimi nəzərdə tutulmuşdur. Bu mərkəzin əsas məqsədi Özbəkistanı Mərkəzi Asiyanın İslam intellektual və bədii irsinin əsas daşıyıcısı kimi mövqeləndirməkdir.

Layihənin beynəlxalq miqyası son dərəcə geniş olmuşdur: 40 ölkədən 1500-dən çox mütəxəssis prosesdə iştirak etmiş, 20 ölkədən 400-dən artıq tədqiqatçını birləşdirən WOSCU (World Society for the Study, Preservation and Popularization of the Cultural Legacy of Uzbekistan) şəbəkəsi tərəfindən təxminən 1000 artefakt təqdim edilmişdir (Euronews 2025).

Özbəkistanın 2025-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında Səmərqənd şəhərində UNESCO-nun 43-cü Baş Konfransına ev sahibliyi etmək hüququnu qazanması (və bunun son 40 ildə Parisdən kənarda ilk dəfə keçirilməsi) ölkənin qlobal mədəni diplomatiya aktoru kimi yenidən mövqelənməsinin növbəti mühüm mərhələsi olmuşdur (The Europe Today 2026).

Qeyd edilməli mühüm institusional yeniliklərdən biri də Özbəkistanda Dünya İrsi Obyektləri üzrə Beynəlxalq Məsləhət Komitəsidir. Bu təşəbbüs 2019-cu ildə Prezident Şavkat Mirziyoyev tərəfindən irəli sürülmüş və 2021-ci ildə rəsmi şəkildə fəaliyyətə başlamışdır. Komitənin tərkibinə beynəlxalq ekspertlərlə yanaşı UNESCO Dünya İrsi Mərkəzi, ICOMOS və ICCROM kimi aparıcı qurumların nümayəndələri daxildir.

Bu mexanizm Dünya İrsi Komitəsinin qərarlarının milli səviyyədə icrasını sistemli şəkildə təmin edən strukturlaşdırılmış platformadır və Mərkəzi Asiyada bu tip yeganə institusional model hesab olunur. Onun yaradılması Karimov dövründə üstünlük təşkil edən müdafiə xarakterli yanaşmadan (yəni beynəlxalq monitoring missiyalarının məhdudlaşdırılması və ya rədd edilməsi

praktikasından) açıq və proaktiv beynəlxalq əməkdaşlıq modelinə keçidi nümayiş etdirir.

Bu transformasiya daha geniş tendensiyanın göstəricisidir: Mirziyoyev dövründə mədəni irsin idarə olunması artıq suverenliyin sərt müdafiəsi aləti kimi deyil, beynəlxalq institusional integrasiyanın mühüm komponenti kimi formalaşmışdır.

5.3 Ermənistan-Azərbaycan konteksti üçün uyğunluq

Mərkəzi Asiyanın mədəni diplomatiya modelinin Cənubi Qafqaza hər hansı tətbiqi, ilk növbədə, onun birbaşa transferini məhdudlaşdıran struktur fərqi açıq şəkildə qəbul edilməsi ilə başlamalıdır. Özbəkistan-Tacikistan yaxınlaşması qismən ona görə mümkün olmuşdur ki, hər iki tərəf ortaq sivilizasiya irsinə istinad edə bilirdi. Bu irsin milli mənsubiyyəti üzərində kəskin mübahisələr mövcud olsa da, siyasi maneələr aradan qalxdıqdan sonra qarşılıqlı tanınma üçün real zəmin formalaşmışdı. Ermənistan-Azərbaycan konfigurasiyası isə fərqlidir. Hər iki ölkənin əsas irs narrativləri fərqli dini və sivilizasiya ənənələrinə söykənir və bu, ortaq mülkiyyət diskursunun eyni formada qurulmasını çətinləşdirir.

Bu isə mədəni əməkdaşlığı qeyri-mümkün etmir, lakin onun hansı institusional kanallar vasitəsilə aparılmasının həlledici əhəmiyyət daşıdığını göstərir. Xüsusilə, prosedur neytrallıq və texniki standartlar təqdim edən çoxtərəfli çərçivələr, suverenlik mübahisələrinin təsiri altına düşmək riski yüksək olan ikitərəfli təşəbbüslərlə

müqayisədə daha effektiv nəticə verə bilər.

Bu məhdudiyyətlər daxilində bir sıra konkret istiqamətlər mövcuddur və onların hər biri yeni institutların yaradılmasından çox, mövcud institusional infrastruktura əsaslanır.

Ən perspektivli giriş nöqtəsi UNESCO-nun Dünya İrsi çərçivəsidir. Bu mexanizm artıq Zərəfşan-Qarakum nominasiyası vasitəsilə göstərmişdir ki, mübahisəli irs üzərində belə dövlətlər arasında peşəkar əməkdaşlıq qurmaq mümkündür. Cənubi Qafqazda eksklüziv milli mənsubiyyətə tabe olmayan və ortaq yanaşma üçün əsas yarada biləcək zəngin maddi mədəni irs mövcuddur.

Bu baxımdan İpək Yolu irsi ən məntiqi başlanğıc nöqtəsidir. Cənubi Qafqaz əsrlər boyu Avrasiya ticarət şəbəkələrinin əsas qovşaqlarından biri olmuşdur və həm Ermənistan, həm də Azərbaycan ərazisində karvansaralar, ticarət yolları infrastrukturu və tacir məhəllələri kimi obyektlər mövcuddur. Mərkəzi Asiyada tətbiq edilmiş Zərəfşan-Qarakum modeli əsasında (və potensial olaraq Gürcüstanın da daxil edilməsi ilə, bu da ikitərəfli siyasi gərginliyi azalda bilər) seriyalı transsərhəd nominasiya peşəkar irs qurumları arasında strukturlaşdırılmış əməkdaşlıq üçün real platforma yarada bilər.

İkinci istiqamət ekoloji və təbii irs sahəsindən keçir. Azərbaycanın UNESCO ilə Xınalıq köç marşrutu üzrə fəaliyyəti göstərir ki, bu tip əməkdaşlıq formaları təbiətə transsərhəd xarakter daşıyır və nisbətən depolitizə olunmuş (ətraf mühitin qorunması və biomüxtəliflik)

çərçivəsində həyata keçirilir. Köçəri quş marşrutları, ortaq dağ ekosistemləri və transsərhəd qorunan ərazilər əməkdaşlıq üçün elə sahələrdir ki, onların sərhədlərarası xarakteri siyasi deyil, ekoloji reallıqlarla müəyyən olunur.

Bu sahədə koordinasiya olunmuş nominasiya ilkin və aşağı riskli addım kimi çıxış edə bilər. Bu proses çərçivəsində birgə sahə tədqiqatları, ortaq monitorinq protokolları və məlumat idarəetməsi kimi institusional vərdişlər formalaşır və bu vərdişlər gələcəkdə daha həssas irs sahələrinə tətbiq oluna bilər.

Üçüncü istiqamət qeyri-maddi mədəni irs sahəsidir ki, bu sahə indiyədək ya kifayət qədər istifadə olunmamış, ya da bəzən yanlış idarə edilmişdir. Həm Ermənistan, həm də Azərbaycan UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs siyahısında bir-biri ilə kəsişən və ya oxşar olan ənənələr üzrə qeydiyyatla malikdir (xalçaçılıq, musiqi formaları, kulinariya ənənələri, sənətkarlıq texnikaları). Bu, Cənubi Qafqazın tarixən qarşılıqlı təsir və mədəni mübadilə məkanı olduğunu əks etdirir.

Lakin mövcud yanaşma bu elementləri daha çox milli fərqliliyin göstəricisi kimi təqdim etmiş və bəzi hallarda bir dövlətin digərinin nominasiyasını ortaq irsin mənimsənilməsi kimi qiymətləndirməsi nəticəsində ikitərəfli gərginlik yaratmışdır. Daha səmərəli yanaşma isə müəyyən ənənələrin transmilliliyini vurğulamaq və UNESCO-nun çoxtərəfli nominasiya mexanizmindən istifadə etmək olardı. Bu mexanizm çərçivəsində bir neçə dövlət ortaq qeyri-maddi irsi birlikdə təqdim edə bilər.

2009-cu ildə bir neçə ölkə tərəfindən təqdim edilmiş və 2016-cı ildə genişləndirilmiş Novruz nominasiyası bu baxımdan birbaşa prosedur presedentdir. Mövcud siyasi mühitin bu istiqamətdə irəliləyişə imkan verib-verməyəcəyi açıq sualdır. Lakin belə bir institusional mexanizmin mövcud olduğu və oxşar kontekstlərdə uğurla tətbiq edildiyi faktı mübahisə doğurmur.

6. Regional infrastruktur və nəqliyyat

6.1 Mərkəzi Asiyada nəqliyyat dəhlizi inkişafı

Mərkəzi Asiyada Sovet nəqliyyat sistemi, ərazilərarası deyil, periferiyadan mərkəzə mal və insan daşımaq məqsədi ilə qurulmuşdu. Əsas dəmir yolu xətləri Rusiya üzərindən şimala uzanırdı (Daşkənddən Orenburg vasitəsilə Moskvaya, Almatıdan Çelyabinsk vasitəsilə Moskvaya) Mərkəzi Asiya paytaxtları arasındakı birbaşa əlaqələr isə ya ibtidai səviyyədə idi, ya da ümumiyyətlə mövcud deyildi. 2016-cı ilə qədər Düşənbəni hər hansı bir qonşu Mərkəzi Asiya paytaxtı ilə birləşdirən heç bir dəmir yolu xətti yox idi. Tacikistan ilə Qazaxıstan arasında hərəkət edən yüklər Özbəkistan ərazisindən tranzitlə keçmək məcburiyyətindəydi; Daşkənd isə bu imkandan siyasi məqsədlərlə zaman-zaman məhdudiyyət vasitəsi kimi istifadə edirdi (Pomfret, 2019). Avtomobil şəbəkəsi də eyni radial məntiqə tabeydi: regionun əsas şərq-qərb magistralı olan M39 Almatı ilə Daşkənd arasındakı yol boyu dəfələrlə beynəlxalq sərhədləri kəsirdi; ticarət nəqliyyatı hər keçiddə viza nəzarəti, gömrük yoxlaması və onlarla müşayiət olunan qeyri-rəsmi ödəniş

tələbləri ilə üzləşirdi. Dünya Bankı 2020-ci ildə qiymətləndirdi ki, Mərkəzi Asiyanın regiondaxili ticarəti potensialından təxminən 60 faiz aşağıdır; nəqliyyat xərcləri və sərhəd keçidi qeyri-səmərəliliyi əsas maneələr olmaqla bu yük xüsusilə Lojistika Fəaliyyət Göstəricisi üzrə dünyanın ən çox ticarət məhdudiyyəti olan on beş iqtisadiyyatı sırasında yer alan Qırğızıstan və Tacikistanın üzərinə düşürdü (Dünya Bankı, 2020).

Bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün atılan ən ardıcıl çoxtərəfli addım Asiya İnkişaf Bankının Mərkəzi Asiya Regional İqtisadi Əməkdaşlıq proqramı oldu. CAREC 1997-ci ildə altı üzvlə yaradıldı, 2010-cu ilə qədər on bir üzvə çatdı və altı müəyyənləşdirilmiş nəqliyyat dəhlizi üzrə (yol tikintisi, dəmir yollarının modernləşdirilməsi, sərhəd keçidlərinin yenilənməsi və ticarətin asanlaşdırılması tədbirləri üçün maliyyə ayraraq) 41 milyard ABŞ dollarını keçən kumulyativ investisiyaların həyata keçirilməsinə zəmin yaratdı (AİB, 2017; CAREC, 2022). Lakin CAREC-in əhəmiyyəti investisiya həcmi qədər, bəlkə daha çox, onun institusional arxitekturasında gizlidir. Proqram, milli planlaşdırma nazirliklərinin, nəqliyyat agentliklərinin və gömrük idarəçiliklərinin ehtiyacların qiymətləndirilməsinə, investisiyaların prioritetləşdirilməsinə və fəaliyyətin monitorinqinə birlikdə qatıldığı sahə əlaqələndirmə komitələri vasitəsilə fəaliyyət göstərir. 2020-ci ildə qəbul edilən Nəqliyyat və Ticarətin Asanlaşdırılması Strategiyası prioritet keçidlərdə orta mal buraxılışını 57 saatdan 6 saatin altına endirmək üçün uyğunlaşdırılmış hədəflər müəyyənləşdirdi, standartlaşdırılmış

gömrük sənədlərini tətbiq etdi və milli sərhədlər boyunca əlaqələndirilmiş investisiya ardıcılığı qurdu (AİB, 2018; CAREC, 2023). Başqa sözlə desək, CAREC yalnız maliyyə mexanizmi deyil, prosedural mühit yaratdı.

İki konkret hadisə nəqliyyat yenidənbağlanmasının praktikada necə işlədiyini (və onun regionda infrastrukturun siyasi iqtisadiyyatı haqqında nə ortaya qoyduğunu) aydın şəkildə göstərir.

Birincisi, 2017-ci ildə Özbəkistan ilə Tacikistan arasındakı Qalab-Amuzəng dəmir yolunun yenidən açılmasıdır. Bu yük xətti, Daşkəndin Düşənbəyə qarşı apardıdığı daha geniş iqtisadi təzyiq siyasətinin bir parçası kimi Karimov dövründə bağlanmışdı. Tacikistan üçün bunun nəticələri ağır oldu: dəmir yolu, ölkənin sənaye istehsalının təxminən 60 faizini və xarici valyuta gəlirlərinin böyük bir hissəsini təşkil edən alüminium sənayesi üçün kritik ixrac dəhlizi idi. Xəttin bağlanması Tacik ixracatçıları Qırğızıstan və ya Əfqanıstan üzərindən daha bahalı və dolayı marşrutlara məcbur etdi. Mirziyoyevin bu xətti yenidən açmaq addımı onun ilk ikitərəfli jestlərindən biri oldu və dərhal ticarət əhəmiyyətinin çox-çox ötəsində simvolik çəki daşıdı. Bu, Özbəkistanın ortaq infrastrukturunu artıq silah kimi istifadə etməyəcəyinin signalı idi (Lowy Institute, 2018; Dünya Bankı, 2019).

İkincisi, Çin-Qırğızıstan-Özbəkistan dəmir yoludur. İlk dəfə 1990-cı illərdə müzakirə edilən, marşrutlaşdırma (Toruqart ya İrkəştam keçidi üzərindən), rels eni standartları (Çin standart enliliyi ilə postsovet geniş enliliyi),

maliyyələşdirmə şərtləri və gəlir bölgüsü mübahisələrindən dolayı otuz il ərzində tıxanan bir layihə. Hökumətlərarası saziş nəhayət 2024-cü ilin iyununda əldə olundu; 4,7 milyard ABŞ dolları təxmini dəyərli tikintinin 2025-ci ildə başlaması gözlənilir (The Diplomat, 2024). CKU dəmir yolu, analitik baxımdan sazişin özündən daha çox ona çatmaq üçün lazım olan otuz illik müddət baxımından dərs vericidir. Regional integrasiya mütəxəssisinin müəllifə izah etdiyi kimi, hər bir uğursuz danışıqlar turu arxasında institusional öyrənmənin bir çöküntüsü qoyub getdi. Hər üç tərəfdə bir-birinin məhdudiyyətləri, qırmızı xətləri və çeviklik sahələri barədə tədricən dərinləşən anlaşma. 2024-cü ildəki son qətiyyətin əldə olunması, hər hansı siyasi iradenin dəyişməsi qədər, məhz bu yığılmış prosedural kapital üzərində quruldu (müəllifin müsahibəsi, mart 2026).

6.2 Enerji bağlantısı və regional elektrik bazarları

Mərkəzi Asiya Enerji Sistemi, miras infrastruktur asılılığının əvvəlcə pozulduğu, ardından isə tədricən yenidən qurulduğu zaman nə baş verdiyinin (bəzi cəhətlərdən isə nədən ehtiyat etmək lazım olduğunun) paralel nümunəsini təqdim edir.

MAES, idarəetməsi Daşkənddəki mərkəzi dispetçer qurğusundan həyata keçirilən, bütün beş Mərkəzi Asiya respublikasını birləşdirən sinxronlaşdırılmış elektrik şəbəkəsi idi. Sovet idarəçiliyi dövründə sistem, su-enerji əlaqəsini əks etdirən mövsümi tamamlayıcılıq məntiqinə söykənirdi: Qırğızıstan və Tacikistan yay hidroenerji artıqlarını arın dövlətlərinə ixrac edir, onlar isə müqabilində qış

aylarında kömür və qazla işləyən istilik elektrik enerjisi verirdilər. Sistemin ümumi quraşdırılmış gücü 25 QVt-ı keçirdi; qarşılıqlı bağlantı tezlik tənzimlənməsi və fəvqəladə ehtiyat gücü təmin edirdi ki, bunu heç bir ayrı-ayrı milli sistem öz başına təkrarlama bilməzdi (Dünya Bankı, 2013; Marat, 2010).

Müstəqillikdən sonra hər bir dövlət regional səmərəliliyə nisbətən enerji suverenliyini üstün tutduqca şəbəkə parçalandı. Həllədiçi qırılma 2009-cu ilin noyabrında baş verdi: Özbəkistan, Tacikistanın kompensasiya edilməmiş tezlik sapmaları bəhanəsiylə sinxronlaşdırılmış sistemdən rəsmi olaraq çıxdı. Bu, hər kəsin Roğun Su Elektrik Stansiyası mübahisəsiylə bağlı siyasi qərar kimi anladığı addımın texniki əsaslandırması idi (Marat, 2010). Nəticələr anı, ağır və qeyri-bərabər paylanmış oldu. Qış termal idxalından məhrum olan Tacikistan və Qırğızıstan illərlə xroniki elektrik çatışmazlığı ilə üzləşdi; Düşənbə və Bişkekdə yaşayış məntəqələrinin elektrik enerjisi paylanması 2010-cu illərin ortalarına qədər adi hala çevrildi. Daxili enerji istehsalı baxımından daha yaxşı vəziyyətdə olan Özbəkistan və Qazaxıstan isə MAES-in təmin etdiyi şəbəkə çevikliyini (ehtiyat paylaşımını, tezlik balansını, fəvqəladə qarşılıqlı bağlantını) itirdi; bu durum sistem etibarlılığına və əməliyyat xərclərinə ölçülə bilən mənfi təsirlər göstərdi (Beynəlxalq Böhran Qrupu, 2014; Dünya Bankı, 2013).

2018-ci ildə Özbəkistanın yenidən qoşulmasıyla başlayan şəbəkənin tədricən bərpası texniki baxımdan tələbkar, institusional baxımdan isə eyni dərəcədə formalaşdırıcı oldu. Yenidən bağlanma, ötürmə tariflərinin

razılaşdırılmasını, şəbəkə kodlarının uyğunlaşdırılmasını, ölçmə və hesablaşma protokollarını, həmçinin texniki xidmət məsuliyyətlərinin bölüşdürülməsini tələb etdi. Bunların hər biri enerji nazirlikləri, milli şəbəkə operatorları və tənzimləyici orqanlar arasında davamlı texniki qarşılıqlı fəaliyyətin predmeti oldu. Dünya Bankının Mərkəzi Asiya Enerji-Su İnkişaf Proqramı texniki yardım və fiziki bərpa üçün maliyyə dəstəyi verdi; USAID tərəfindən maliyyələşdirilən Mərkəzi Asiya Regional Elektrik Enerjisi Bazarı proqramı isə sərhədotəri ticarətin institusional çərçivəsinin inkişafını dəstəklədi (Dünya Bankı, 2022; USAID, 2023). 2024-cü ilə qədər sərhədotəri elektrik enerjisi həcmi illik təxminən 4 TVt-a çataraq bərpa olundu — bu, Sovet dövrü səviyyəsindən xeyli aşağı olmaqla birlikdə, 2010-2017-ci illərin demək olar ki, sıfır ticarət dövrü ilə müqayisədə əhəmiyyətli bir toparlanma idi (Asiya İnkişaf Bankı, 2024).

MAES təcrübəsi daha geniş analitik bir dərs verir. O, ilk olaraq sübut edir ki, pozulmadan sonra infrastruktur asılılığı yenidən qurula bilər, lakin bu, fiziki ötürmə xətlərinin yenidən bağlanmasıdan çox-çox kənara uzanan institusional investisiyanı tələb edir. İkincisi isə, su idarəçiliyindəki vəziyyətdə olduğu kimi, şəbəkə əməliyyatlarının texniki zərurətlərinin (tezlik sabitliyi, yük balansı, texniki xidmət cədvəlinin tərtibi) davamlı əlaqə üçün depolitləşdirilmiş bir əsas yaratdığını göstərir. Bu danışıqlarda iştirak edən enerji məmurları və şəbəkə operatorları peşəkar münasibətlər və institusional qaydalar formalaşdırır; bu münasibət və qaydalar öz hökumətləri arasındakı siyasi

dinamikadan müəyyən dərəcədə müstəqillik qazanır. Bu, yuxarıdakı su idarəçiliyi təhlilində müəyyənləşdirilən "sosioloji infrastruktur" modelidir.

6.3 Cənubi Qafqaz nəqliyyat debatları ilə paralellər

2025-ci ilin avqustunda imzalanan Vaşinqton Birgə Bəyannaməsi Ermənistan ilə Azərbaycan arasında kommunikasiyaların açılmasının əhəmiyyətini təsdiqlədi; o cümlədən bəyannamədə "Azərbaycan Respublikasının əsas ərazisi ilə onun Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında Ermənistan Respublikasının ərazisindən keçən maneəsiz bağlantısallıq" zərurəti qeyd olundu (Ağ Ev, 2025). Trampın Beynəlxalq Sülh və Rifah Marşrutu (Ermənistan ərazisindən keçən, ABŞ-a 99 il inkişaf hüququ verilən, dəmir yolu, enerji boru kəmərləri, fiber-optik kabellər və elektrik ötürücü xətlərini əhatə etməsi planlaşdırılan 43 kilometrlik dəhliz) bir zamanlar ikitərəfli nəqliyyat məsələsi olan mövzunu regionda böyük güclər arasında rəqabətin mərkəzinə çevirdi. Lakin TRIPP-i, Cənubi Qafqaz bağlantısallıq siyasətinin mənbəyi kimi deyil, onun simptomu kimi dəyərləndirmək daha doğrudur. Bu sahədəki struktur fərqlənmə on ildən artıq müddət ərzində formalaşmışdır.

2010-cu illərin ortasından etibarən Azərbaycan, regiondan keçən demək olar ki, bütün əsas tranzit arxitekturaların əvəzsiz qovşağı mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Çindən və Mərkəzi Asiyadan Xəzər dənizindən keçərək Avropaya uzanan Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu ("Orta Dəhliz") Bakını əsas Cənubi Qafqaz keçid nöqtəsi kimi müəyyən etmişdir. 2017-ci

İldən fəaliyyət göstərən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu Azərbaycana Türkiyəyə və onun vasitəsilə Avropa bazarlarına birbaşa çıxış imkanı verdi. Ermənistanın bu dəhlizə daxil edilmədiyi, ikitərəfli münasibətlərin vəziyyəti nəzərə alındıqda isə şüurlu şəkildə kənarda saxlandığı bir layihədir. Cənubi Qaz Dəhlizi (Cənubi Qafqaz Boru Kəməri, TANAP və TAP) Azərbaycanı Avropanın qeyri-rus alternativ qaz təchizatçısı kimi təsdiqlədi; bu strateji əhəmiyyət, AB-nin 2022-ci ildən etibarən rus hidrokarbonlarından azad olmaq istiqamətindəki sürətlənmiş addımları fonunda daha da artdı. Bütün bu layihələr Azərbaycanın qovşaq mövqeyini gücləndirdi. Birlikdə götürüldükdə, onlar Ermənistanın yalnız iştirak etmədiyi deyil, struktur baxımdan tamamilə kənara qoyulduğu regional şəbəkə arxitekturasını formalaşdırdı.

Bu kənarlaşdırma prosesi özünəməxsus bir məntiqə söykənir; bu məntiqi açıq şəkildə ifadə etmək vacibdir, çünki o, gələcəkdə mümkün hər hansı bağlantısallıq əməkdaşlığının fəaliyyət göstərəcəyi şərtləri müəyyənləşdirir. Azərbaycan və Gürcüstan ərazisindən keçən hər yeni əsas dəhliz, gələcəkdə alternativ marşrutların yenidən qurulmasının sabit xərclərini artırır, bağlı tərəflər arasında institusional və kommersiya əlaqələrini dərinləşdirir, həmçinin investorların və çoxtərəfli kreditörlər üçün Ermənistan ərazisindən keçən alternativ marşrutların inkişaf etdirilməsindən əldə ediləcək marjinal gəliri azaldır. İki sərhədi bağlı, qalan iki əlaqəsi Gürcüstan və getdikcə qeyri-sabitləşən İran vasitəsilə qurulmuş bu quruşa malik olan Ermənistan, regionda yaxınlığında fəaliyyət göstərən tranzit arxitekturaların içərisindədir, lakin

onlardan kənardadır. Bu vəziyyət, tək bir infrastruktur layihəsinin aradan qaldıra biləcəyi müvəqqəti bir hal deyildir.

Xarici təsirlər bu fərqlənməni sürətləndirdi, lakin onun istiqamətini dəyişdirmədi. Ukrayna müharibəsi və Rusiya logistika infrastrukturuna tətbiq olunan Qərb sanksiyaları şərq-qərb yük dövriyyəsinin və hava trafikinin əhəmiyyətli bir hissəsini cənuba yönəltdi. Artıq Avropanı Cənubi və Şərqi Asiyaya birləşdirən Böyük Dairə hava marşrutları boyunca mövqelənmiş olan Azərbaycan, bu dəyişiklikdən ən çox faydalanan ölkələr sırasında yer aldı. Alternativ marşrutlar axtaran yükdaşıyıcıların Rusiyadan keçən Şimal Dəhlizindən imtina etməsiylə birlikdə Orta Dəhliz dəmir yolu və dəniz yük dövriyyəsi kəskin artdı. 2025-ci ilin ortasından etibarən davam edən İran-İsrail gərginliyi, o cümlədən İran hava məkanının və Fars körfəzinin bir hissəsinin bağlanması Bakının regional aviasiya və tranzit qovşağı kimi rolunu daha da möhkəmləndirdi.

Mərkəzi Asiya təcrübəsi bu asimmetriya anlayışı üçün üç analitik giriş nöqtəsi təqdim edir. Lakin dürüst qiymətləndirmə göstərir ki, o, resept vermək deyil, diaqnoz qoymaq baxımından daha faydalıdır. Birincisi, institusional çərçivələr ilə bağlantısallıq siyasəti arasındakı münasibətə aiddir. CAREC arxitekturası bağlantısallığın ikitərəfli mübarizə yox, ortaq problem kimi idarə olunmasına imkan verən prosedural şərtlər yaratdı. Ayrı-ayrı layihələr mübahisəli olaraq qaldı (CKU dəmir yolunun otuz illik tıxanqlığı bunun göstəricisidir) lakin ümumi çərçivə qarşılıqlı fayda və birgə planlaşdırma normalarını

müəyyənləşdirməklə sıfır cəmlə dinamikaları məhdudlaşdırdı. Cənubi Qafqazda isə müqayisə edilə bilən heç bir mexanizm mövcud deyildir. AB-nin Şərq Tərəfdaşlığı investisiya planı və Dünya Bankının regional proqramları layihə maliyyəsi təmin edir, lakin CAREC-in çeyrek əsr ərzində qurduğu (birgə planlaşdırma mexanizmləri, uyğunlaşdırılmış standartlar, fəaliyyətin müqayisəli qiymətləndirilməsi) institusional istinadı yaratmır. Daha əsası, CAREC nisbətən çoxqütblü bir mühitdə fəaliyyət göstərirdi: heç bir Mərkəzi Asiya dövləti Azərbaycanın bu gün Cənubi Qafqazda sahib olduğu bağlantısallıq üstünlüyünə malik deyildi. Bu çoxqütblülük, bir dövlətin artıq qurulmuş qovşaq olduğu, digərinin isə struktur kənarlaşdırmadan danışmaq apardığı birtərəfli strukturun özlüyündən yaratmadığı əməkdaşlıq təşviqatını formalaşdırdı.

İkincisi, investisiya qoyuluşunun öhdəlik mexanizmi kimi roluna aiddir. Məntiq sadədir və Mərkəzi Asiya dəlilləri bunu təsdiqləyir: ortaq infraqstruktura birgə investisiya qoyuluşu batmış xərclər yaradır və bu da gələcək pozuntunun qiymətini artırır. Astanada bu sahənin bir mütəxəssisi müəllif ilə müsahibədə qeyd etdi ki, dövlətlər birlikdə investisiya etdikdən sonra bu tərəfdaşlıqdan imtinanın dəyəri kəskin şəkildə artır (müəllifin müsahibəsi, mart 2026). Özbəkistanın Qalab-Amuzəng dəmir yolunu yenidən açması, akabından isə sərhəd infraqstrukturu və ticarətin asanlaşdırılması sahəsindəki birgə investisiyalar Daşkənd ilə Düşənbə arasında elə ikitərəfli iqtisadi qarşılıqlı asılılıq yaratdı ki, siyasi gərginlikdə baş verəcək hər hansı pisləşmə hər iki tərəf

üçün maddi baxımdan daha baha başa gəlirdi. Lakin Cənubi Qafqaz, ardıcılıq problemini ters çevirir. Mərkəzi Asiyada məsələ, mövcud lakin istifadə olunmamış bağlantılara yenidən investisiya qoymağa dövlətləri inandırmaqdan ibarət idi. Ermənistan-Azərbaycan məsələsindəki vəzifə isə, bir tərəfin artıq güclü alternativ əlaqələrə malik olduğu və bu səbəbdən texniki və prosedur güzəştlərə getmək üçün daha zəif struktur təşviqatla üzləşdiyi bir mühitdə, demək olar ki, sıfır nöqtəsindən qarşılıqlı asılılıq inşa etməkdir.

Üçüncü müddəə isə ən çox ehtiyatlılığa çağırır. 2009-cu ildəki CAPS böhranı göstərdi ki, ortaq idarəetmə normaları və etibarlı mübahisə həlli mexanizmləri olmadığı halda infraqstruktur asılılığı silaha çevrilə bilər. Özbəkistanın sinxronlaşdırılmış enerji şəbəkəsindən çıxması, əməliyyat baxımından, Roğun mübahisəsi üzrə Tacikistana xərc yükü qoymaq məqsədi ilə ortaq sistemlərin birtərəfli pozulması - yəni infraqstruktur leverajının həyata keçirilməsi idi. Mərkəzi Asiya təcrübəsi göstərir ki, bağlantısallıq əməkdaşlığı ən davamlı formasını çoxtərəfli institusional çərçivəyə inteqrasiya olunduqda, bir neçə dəhliz və sektor arasında paylananda, hər hansı tək bir pozuntunu idarə oluna bilən səviyyədə saxlayan diffuz qarşılıqlı asılılıq yaradacaq şəkildə qurulduqda əldə edir.

8. Təvsiyələr

Təvsiyə 1: Bölgələrarası prosedur biliklərin ötürülməsi üçün institusional kanalların yaradılması

Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz siyasət icmaları demək olar ki, tam ayrı düşüblər, bu isə həm təhlil baxımından boşluq

yaradır, həm də praktiki problemlərə səbəb olur. Beynəlxalq və ya yerli təşkilatlar tərəfindən davamlı şəkildə təşkil olunan peşəkar mübadilə proqramı, xüsusilə bu məqalədə nəzərdən keçirilən sahələr üzrə, regionlararası professional icma yaratmaqla prosedur biliklərin paylaşılmasına imkan verərdi.

Tövsiyə 2: Ətraf mühit əməkdaşlığını institusional baxımdan müstəqil bir istiqamət kimi qurulması

Mərkəzi Asiya təcrübəsi göstərir ki, texniki əməkdaşlıq yalnız onun institusional mandatı işlək olduqda və diplomatik irəliləyişdən asılı olmadıqda siyasi gərginliklər zamanı da davam edə bilər. Ermənistan və Azərbaycan arasında ətraf mühit əməkdaşlığı üçün də bənzər bir institusional struktur yaradılmalıdır.

Tövsiyə 3: İnfrastruktur inkişafından önce nəqliyyat idarəçiliyi çərçivələrin yaradılması

TRIPP koridoru Cənubi Qafqazda əlaqələliyi birləşdirilmiş sistem kimi idarə edəcək institusional çərçivə olmadan inkişaf edir. Mərkəzi Asiya təcrübəsi göstərir ki, ardıcılıq önəmlidir: paylaşılan idarəetmə normaları olmadan infrastruktur qurmaq yalnız qarşılıqlı asılılıq yaradır. Bu səbəbdən əlaqəlilik koordinasiya mexanizmi dərhal yaradılmalı və onun mandatına birgə texniki planlaşdırma və tənzimləmə harmonizasiyası daxil edilməlidir.

Tövsiyə 4: Su əməkdaşlığına idarəetmə çərçivələri ilə yox, paylaşılan məlumat infrastrukturunu ilə başlanılması

Əvvəlki erməni-azərbaycanlı su əməkdaşlığı təklifləri uğursuz olub, çünki dərhal siyasi yük altında qalmışdı. Mərkəzi Asiya nümunəsi alternativ

yanaşma göstərir: idarəetmədən əvvəl ölçməyə və məlumat toplamağa fokuslanmaq. ICWC-nin Elmi İnformasiya Mərkəzi sınaqdan çıxmış bir modeldir (hidrologiya məlumatlarını toplayan, paylaşılan datasetləri saxlayan və bütün hövzə üzrə texniki istifadəçilərə təqdim edən platformadır, amma suyu bölüşdürmür və mübahisələri həll etmir. Kür-Araz hövzəsi üçün bənzər bir platforma yaradılmalı, hidrologlarla təmin edilməli və mandatı yalnız operativ texniki məsələlərlə məhdudlaşdırılmalıdır. Bu, mütəxəssislər arasında konkret texniki problemlər üzrə müntəzəm əməkdaşlıq üçün strukturlu bir baza yaradacaq.

Tövsiyə 5: Mədəni irs əməkdaşlığını institusional qabiliyyətin diaqnostik vasitəsi kimi istifadə edilməsi

Ermənistan və Azərbaycan arasında birbaşa ikitərəfli mədəni əməkdaşlıq hazırda siyasi baxımdan mümkün deyil və yaxın gələcəkdə də ehtimal azdır. Özbək-Tacik nümunəsi alternativ yol göstərir: əməkdaşlıq çoxtərəfli çərçivələr vasitəsilə həyata keçirilsin, burada prosedur neytrallığı və texniki standartlar ikitərəfli siyasi riskləri azaldır. Cənubi Qafqazda "İpək Yolu"nun transsərhəd seriyalı abidələrinin namizədliyi, Gürcüstanın abidələrini də daxil etməklə, ikitərəfli gərginliyi yaymaqla, mədəni irs agentlikləri arasında peşəkar əməkdaşlığın davamlı olub-olmadığını yoxlamaq üçün istifadə oluna bilər. UNESCO-nun qeyri-maddi irs üçün çoxmillətli siyahıyaalma mexanizmi də əlavə imkan təqdim edir.

Tövsiyə 6: Transsərhəd peşəkar şəbəkələrə davamlı investisiyanı prioritetləşdirilməsi

Bu məqalənin ən mühüm nəticəsi budur ki, əməkdaşlıq onu həyata keçirən institutların ətrafında formalaşan peşəkar icmalar vasitəsilə davam edir. Mərkəzi Asiyada bu icmalar hər hansı siyasi razılaşmadan daha dayanıqlı olub. Ermənistan–Azərbaycan kontekstində isə belə bir sosial-institusional infrastruktur demək olar ki, yoxdur: üç onillik münaqişə bütün sərhədstü peşəkar əlaqələri kəsib. Bu şəbəkələrin möhkəmləndirilməsi üçün layihə əsaslı qrantlar yox, çoxillik əsas fondlar, onları rəsmi sülh arxitekturasına bağlayan, amma instrumentalizmdən qoruyan institusional dizayn və bu şəbəkələrin sülh prosesinin əlavə elementi deyil, davamlılığının əsas institusional bazası olduğu qəbul edilməlidir.

9. Nəticə

Ermənistan–Azərbaycan normallaşma prosesində istifadə edilən yanaşmalar həddindən artıq məhduddur. Öz növbəsində, Mərkəzi Asiyada formalaşmış əməkdaşlıq təcrübəsi bu yanaşmaları genişləndirə biləcək institusional biliklər təqdim edir. Məsələn, aşağı etimad şəraitində əməkdaşlıq necə başlanır, siyasi münasibətlər pisləşəndə necə davam edir və siyasi razılaşmalardan daha dayanıqlı olan peşəkar şəbəkələr tərəfindən necə qorunub saxlanılır.

Araşdırılan dörd sahədən hər biri bu prosedur məntiqinin fərqli tərəfini göstərir.

Sırdərya və Amudərya hövzələrində sərhədlərarası su idarəçiliyi göstərir ki, əgər texniki əməkdaşlıq mexanizmləri

kifayət qədər institusional müstəqilliklə qurularsa, onlar üzv dövlətlər arasında siyasi böhranlardan daha uzunömürlü ola bilər. ICWC 33 ildən artıqdır ki, sərhədlərin bağlanması, etnik zorakılıqlar və diplomatik böhranlar dövründə belə fəaliyyətini davam etdirib.

Qırğızıstan–Tacikistan sərhəd delimitasiyası göstərir ki, mərhələli danışıqlar, iki xəritə sistemindən istifadə və məsələlərin bir-biri ilə əlaqələndirilməsi sıfır-cəmli ərazi mübahisələrini hər iki tərəf üçün müəyyən qazanc yaradan razılaşmalara çevirə bilər. Amma eyni zamanda bu proses göstərdi ki, yerli icmalarla məsləhətləşmə aparılmadan yalnız hökumət rəhbərləri səviyyəsində aparılan danışıqlar zamanla legitimlik problemi yaradır və bunun siyasi xərci yığılaraq artır.

Özbəkistan–Tacikistan mədəni yaxınlaşması göstərir ki, sivilizasiya və tarixi irs üzərində simvolik münaqişələr düzgün diskursiv yanaşma və çoxtərəfli institutlar vasitəsilə yenidən çərçivələndirilərsə, bu cür münaqişələr maddi və iqtisadi danışıqlardan daha sürətlə həll oluna bilər.

İnfrastruktur və nəqliyyat əlaqələri təcrübəsi - CAREC institusional çərçivəsindən tutmuş Mərkəzi Asiya Enerji Sisteminin dağılması və yenidən bərpasına qədər – göstərir ki, birgə investisiyalar uzunmüddətli əməkdaşlıq üçün struktur maraqlar yaradır. Amma ortaq idarəetmə qaydaları olmadan infrastruktur qarşılıqlı asılılıq yaratmır, əksinə, bir tərəfin digərinə təsir rıçağına çevrilir.

Bu nümunələrin hər biri eyni zamanda regionlararası təcrübə köçürülməsinin məhdudiyyətlərini də göstərir. Mərkəzi Asiyada əməkdaşlıq mexanizmləri Cənubi Qafqazda tam mövcud olmayan şəraitdə formalaşmış. Məsələn:

- Mərkəzi Asiyada güclü su asılılığı var, Ermənistan və Azərbaycan arasında bu yalnız mikro səviyyədə mövcuddur.
- Mərkəzi Asiyada nəqliyyat və logistika sistemi çoxqütblüdür, Azərbaycan isə regionda əsas nəqliyyat qovşağıdır.
- Mərkəzi Asiyada güc balansını bir-birini kompensasiya edən formada idi, Cənubi Qafqazda isə güc fərqləri daha çox üst-üstə düşür.

Ona görə də başqa regiona köçürülə biləcək şey konkret institutlar deyil, *onların arxasında duran prosedural prinsiplərdir*. Bu prinsiplər bunlardır:

- əməkdaşlığın ilkin mərhələsində texniki məsələlərin siyasi məsələlərdən üstün tutulması,

- sektor üzrə əməkdaşlığı siyasi proseslərdən qismən qoruyan institusional müstəqillik yaradılması,
- əməkdaşlıq institutları ilə bağlı olan peşəkar icmaların formalaşdırılması,
- ayrı-ayrılıqda ideal olmasa da, ümumilikdə razılaşmasızlıqdan daha yaxşı olan mərhələli və bəzən qeyri-bərabər razılaşmaların qəbul edilməsi.

Burada zaman faktoru da vacibdir. Vaşinqton sammiti sülh üçün siyasi çərçivə yaratdı, lakin hələ institusional mexanizmlər yaradılmayıb. Mərkəzi Asiya isə müstəqillikdən sonra regional əməkdaşlığın ən məhsuldar dövrünü yeni başa vurub. Coğrafi baxımdan bir-birinə yaxın, lakin düşüncə və təcrübə baxımından bir-birindən uzaq olan bu iki region arasında öyrəniləcək və müqayisə ediləcək çox şey var.

Ədəbiyyat

- Asian Development Bank. "CAREC 2030: Connecting the Region for Shared and Sustainable Development." Strategy Document, 2017.
- Asian Development Bank. "Central Asia Regional Economic Cooperation: Transport and Trade Facilitation Strategy 2020." ADB Report, 2018.
- Asian Development Bank. "Central Asia Regional Economic Cooperation: Water Pillar Assessment." ADB Report, 2019.
- Asian Development Bank. "CAREC at 25: Building Partnerships for Regional Cooperation." ADB Report, 2022.
- Asian Development Bank. "Central Asia Regional Economic Cooperation: Energy Sector Assessment." ADB Report, 2024.

- Asian Development Bank. "CAREC Corridor Performance Measurement and Monitoring Annual Report." ADB Report, 2023.
- Bergne, Paul. *The Birth of Tajikistan: National Identity and the Origins of the Republic*. London: I.B. Tauris, 2007.
- Burghart, Daniel, and Theresa Sabonis-Helf, eds. *In the Tracks of Tamerlane: Central Asia's Path to the 21st Century*. Washington, DC: National Defense University Press, 2004.
- Burke, Róisín. "Linking Women, Water and Peace: Promoting Women in Water Diplomacy South Caucasus." Montaigne Centre Blog, 2024.
- Clingendael Institute. "Armenia and Azerbaijan: Peace or Pause?" Policy Brief, August 2025.
- Commonspace.eu. "Armenia and Azerbaijan Are on the Way to Peace, but the Process Is Far from Complete or Irreversible." December 2025.
- Commonspace.eu. "The South Caucasus Caught between Two Wars." March 2026.
- Cooley, Alexander. *Great Games, Local Rules: The New Great Power Contest in Central Asia*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Cummings, Sally. *Kazakhstan: Power and the Elite*. London: I.B. Tauris, 2005.
- The Diplomat. "The China–Kyrgyzstan–Uzbekistan Railway: Finally Moving Forward?" July 2024.
- The Diplomat. "After 33 Years, Kyrgyzstan and Tajikistan Announce Border Agreement." December 2024.
- Embassy of Uzbekistan to the United Kingdom. "Uzbekistan-Tajikistan: Partnership of Fraternal Peoples." 2022.
- Environmental Law Institute. "Women in Water Diplomacy Network South Caucasus Inception Workshop: After Action Report." April 2024.
- Eurasia Magazine. "Uzbekistan, Kyrgyzstan, and Tajikistan Finalise Border Delimitation in Historic Meeting in Khujand." 2025.

The Europe Today. "A Decade of Transformation in Uzbekistan." January 2026.

Euronews. "Kyrgyzstan and Tajikistan Sign Historic Border Agreement after Decades of Disputes." December 2025.

Euronews. "Inside Uzbekistan's Drive to Reclaim Its Heritage." December 2025.

European Parliament Think Tank. "Armenia and Azerbaijan: Lasting Peace in Sight?" Briefing, 2025.

EVN Report. "The Unfinished Peace Deal: Armenia–Azerbaijan Agreement Initialed Yet Unsigned." August 2025.

Haugen, Arne. *The Establishment of National Republics in Soviet Central Asia*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003.

Heathershaw, John. *Post-Conflict Tajikistan: The Politics of Peacebuilding and the Emergence of Legitimate Order*. London: Routledge, 2009.

Hirsch, Francine. *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca: Cornell University Press, 2005.

Hudson Institute. "Next Steps for Armenia-Azerbaijan Peace." Policy Brief, August 2025.

ICWC. "Statute of the Interstate Commission for Water Coordination of Central Asia." As amended, 2008.

International Crisis Group. "Tajikistan's Relations with Uzbekistan: Tearing Apart or Tying Together?" Asia Briefing No. 73, July 2008.

International Crisis Group. "Tajikistan: The Changing Insurgent Threats." Asia Report No. 205, May 2011.

International Crisis Group. "Water Pressures in Central Asia." Asia Report No. 233, September 2014.

International Crisis Group. "Conflict in Kyrgyzstan and Tajikistan's Fergana Valley." Watch List, 2022.

Jamestown Foundation. "Kyrgyzstan and Tajikistan Reach Historic Border Delimitation Agreement." *Eurasia Daily Monitor* 22, no. 3 (January 2025).

Kaktus Media. Reporting on Kyrgyz–Tajik border clashes and casualties. September 2022.

Kaktus Media. Reporting on President Japarov's statements on border compromise. January 2025.

Khalid, Adeeb. *Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present*. Princeton: Princeton University Press, 2021.

Kobilov, Alisher. "From Geopolitical Pendulum to Regional Player: Uzbekistan's Regional Foreign Policy Following the Leadership Change in 2016." *Central Asian Survey*, 2025.

Laruelle, Marlene, ed. *Central Asia at 30: The Post-Soviet Transformation*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2022.

- LINKS Europe / commonspace.eu. "Thematic Groups for a New Armenian-Azerbaijani Dialogue: Report of the Thematic Group on Environment." November 2025.
- Lowy Institute. "Tajikistan and Uzbekistan: A Welcome but Fragile Thaw." 2018.
- Marat, Erica. "The Politics of the Central Asian Power Grid." *Central Asian Survey* 29, no. 3 (2010): 323–338.
- Megoran, Nick. *Nationalism in Central Asia: A Biography of the Uzbekistan-Kyrgyzstan Boundary*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2017.
- Menga, Filippo. *Power and Water in Central Asia*. London: Routledge, 2018.
- Micklin, Philip. "The Aral Sea Disaster." *Annual Review of Earth and Planetary Sciences* 35 (2007): 47–72.
- Nourzhanov, Kirill, and Christian Bleuer. *Tajikistan: A Political and Social History*. Canberra: ANU Press, 2013.
- Pomfret, Richard. *The Central Asian Economies in the Twenty-First Century*. Princeton: Princeton University Press, 2019.
- Powers, Keely. "Kyrgyzstan and Tajikistan Reach Historic Border Delimitation Agreement." Jamestown Foundation, *Eurasia Daily Monitor*, January 2025.
- Radio Azattyk. Reporting on Kyrgyz–Tajik border delimitation details. 27 February 2025.
- Reeves, Madeleine. *Border Work: Spatial Lives of the State in Rural Central Asia*. Ithaca: Cornell University Press, 2014.
- Republic of Uzbekistan. Official Presidential Statement on Uzbek-Tajik Summit, 2022.
- Sehring, Jenniver. "The Politics of Water Institutional Reform in Neopatrimonial States: A Comparative Analysis of Kyrgyzstan and Tajikistan." *Water Alternatives* 2, no. 3 (2009): 373–388.
- The Young Diplomats. "Demarcating Peace: The 2025 Resolution of the Kyrgyz-Tajik Dispute." September 2025.
- UNESCO. "Uzbekistan and UNESCO's Strong Partnership for the Preservation and Promotion of World Heritage Sites." September 2023.
- United Nations Environment Programme. "The Aral Sea: Diagnostic Study for the Development of an Action Plan." 1993.
- United Nations Secretary-General. "Statement Welcoming Historic Border Agreement between Kyrgyzstan and Tajikistan." SG/SM/22585, March 2025.
- USAID. "Central Asia Regional Electricity Market (CAREM) Programme Factsheet." 2023.
- Wegerich, Kai. "Water Resources in Central Asia: A Case Study of the Syr Darya." *Water Policy* 10, no. 4 (2008): 397–416.

- Weinthal, Erika. *State Making and Environmental Cooperation: Linking Domestic and International Politics in Central Asia*. Cambridge, MA: MIT Press, 2002.
- Weinthal, Erika. "Water Conflict and Cooperation in Central Asia." UNDP Human Development Report Occasional Paper, 2006.
- White House. Joint Declaration by the President of the Republic of Azerbaijan, the Prime Minister of the Republic of Armenia, and the President of the United States of America, Washington, D.C., 8 August 2025.
- World Bank. "Central Asia Energy-Water Development Programme: Regional Overview." 2013.
- World Bank. "Key Issues for Consideration on the Proposed Rogun Hydropower Project." Technical Report, 2014.
- World Bank. "Rogun Hydropower Project: Project Information Document." 2017. World Bank. "Tajikistan Economic Update." 2019.
- World Bank. "Connecting Central Asia with Economic Opportunity." Regional Report, 2020.
- World Bank. "Central Asia Energy-Water Development Program: Project Overview." 2022.
- Xenarios, Stefanos, et al., eds. *The Aral Sea Basin: Water for Sustainable Development in Central Asia*. London: Routledge, 2019.
- Zartman, I. William. *Ripe for Resolution: Conflict and Intervention in Africa*. Oxford: Oxford University Press, 1989